

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

EEN TOEKOMST VOOR KASTEELRUÏNES

Handreiking voor de instandhouding van archeologische kasteelterreinen en kasteelruïnes

Door beperkte ingrepen is het romantisch karakter van de ruïne van Asten behouden gebleven.

INHOUD

WOORD VOORAF

INLEIDING

07

1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KASTEELRUINES EN -RENTANTEN EN ARCHEOLOGISCHE KASTEELTERREINEN

09

Cultuurhistorische waarde

09

Informatiewaarde

10

Situationele en ensemblewaarde

10

Gaafheid, herkenbaarheid en conservering

10

Zeldzaamheid

11

Representativiteit

12

2 RICHTINGGEVEND RUIMTELIJK BELEID. DE ROL VAN DE GEMEENTE

17

Structuurvisie

17

Bestemmingsplan

17

3 EEN GOEDE VOORBEREIDING IS HET HALVE WERK. DE EIGENAAR AAN ZET

21

Betrek al vroeg de juiste partijen

21

Verkennd onderzoek

21

Oriëntatie op de vergunningen

21

Bouwhistorisch onderzoek

22

Archeologisch vooronderzoek

22

Bouwkundig onderzoek

23

Flora- en faunaonderzoek

24

Haalbaarheidsonderzoek

24

4 HET ARCHEOLOGISCHE KASTEELTERREIN: SCENARIO'S

29

Het kasteelterrein wordt niet gewijzigd

29

Het kasteelterrein wordt geconsolideerd en ontsloten

30

Het kasteelterrein wordt geheel of gedeeltelijk gereconstrueerd

32

Het kasteel als inspiratiebron

36

5 DE KASTEELRUINE EN HET KASTEELRENTANT: SCENARIO'S

43

De kasteelruïne wordt onderhouden, maar niet gewijzigd

43

De kasteelruïne krijgt een toeristisch-educatieve functie

44

Het kasteel wordt geheel of gedeeltelijk gereconstrueerd

47

Kasteelrestanten

50

Scenario's

51

BIJLAGEN

55

1. Waarderingscriteria

55

2. Wet- en regelgeving en monumentenbeleid

59

3. Financiering en subsidie

63

4. Nuttige adressen

64

5. Verder lezen

66

6. Verklarende woordenlijst

67

De ruïne van Valkenburg is mede door zijn schilderachtige ligging op een heuvel boven de stad de meest bezochte ruïne van Nederland. De talrijke bezoekers waren aanleiding om in Valkenburg de eerste VVV te vestigen.

WOORD VOORAF

Kasteelruïnes en -terreinen zijn boodschappers uit ons verleden. Door hun lange historie, vaak in combinatie met een intrigerende verschijningsvorm, bepalen zij in sterke mate de identiteit van hun omgeving.

De maatschappelijke aandacht voor dit erfgoed groeit en daarmee de wens om het voor iedereen 'beleefbaar' te maken. Eigenaren van ruïnes gaan daar heel verschillend mee om. Ze zoeken het vaak in toeristische kansen, zoals gedeeltelijke herbouw of visualisering, gecombineerd met openstelling voor het publiek. Daarin ligt vaak ook een economische kans, zo niet voor de ruïne zelf, dan toch voor de streek.

Bij al deze ontwikkelingen moeten we bedenken dat het om buitengewoon kwetsbare monumenten gaat. Een ruïne bestaat bij de gratie van verval: bouwen we op, dan is het geen ruïne meer, laten wij de natuur, klauteraars of mountainbikers hun gang gaan, dan blijft er uiteindelijk niets over. Bij kasteelruïnes en -terreinen is het dus zoeken naar een balans tussen monument, gebruiker en natuur.

Als Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben we van oudsher de taak ons erfgoed te beschermen. Daarbij hoort ook advies bij het zoeken naar nieuwe mogelijkheden voor historische gebouwen en plekken. Deze brochure over kasteelruïnes en archeologische kasteelterreinen geeft antwoord op veelgestelde vragen. Wat maakt een vervallen kasteel of archeologisch kasteelterrein zo bijzonder? Wat kunnen gemeenten doen om duurzaam behoud, gebruik en exploitatie te ondersteunen? Welke stappen voeren naar een passend plan van aanpak?

Deze publicatie biedt daarvoor praktische handvatten. U vindt hierin onder meer onze visie en de toetsingscriteria rond de instandhouding, het beheer en de inrichting van kasteelruïnes en -terreinen. Natuurlijk blijven er ook vragen onbeantwoord. U kunt daarvoor altijd de website raadplegen of contact opnemen met onze medewerkers. Ik wens u veel inspiratie en succes toe bij de instandhouding van deze bijzondere groep monumenten.

Cees van 't Veen
Directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Amersfoort, januari 2012

A photograph of a man fishing by a pond. The man is sitting on a metal stool, holding a fishing rod, and is positioned under a large green fishing umbrella. He is wearing a grey jacket and blue jeans. In the background, there is a large, ruined brick castle with two prominent towers. The castle is situated on the edge of a body of water, and its reflection is visible in the calm water. The sky is blue with some white clouds. The overall scene is peaceful and scenic.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De rijksoverheid is verantwoordelijk voor de bescherming en het duurzame behoud van het cultureel erfgoed van nationale betekenis. Ze heeft die taak ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze is onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en treedt op onder de directe verantwoordelijkheid van de minister. Het instrumentarium van de Rijksdienst bestaat uit kennis van het Nederlandse roerend en onroerend erfgoed, wet- en regelgeving en een subsidiebudget voor de instandhouding van het onroerend erfgoed. De dienst draagt ook zorg voor de kunstcollectie van het rijk voor zover die niet in beheer is bij voormalige rijksmusea.

Kasteelruïnes prikkelen niet alleen de fantasie, ze zijn soms ook het middelpunt van een park of vormen het decor voor recreatieve voorzieningen.

INLEIDING

In Nederland bevat de lijst van rijksbeschermd monumenten ongeveer honderd kasteelruïnes en tweehonderd archeologische kasteelterreinen – de laatste vaak met onzichtbare, ondergrondse kasteelresten. Verder telt ons land zo’n zevenhonderd archeologische kasteelterreinen die niet als rijksmonument beschermd zijn. En dan worden er nog af en toe verdwenen kastelen ontdekt, waarvan het bestaan niet bekend was of waarvan we uit geschreven bronnen hooguit een vermoeden hadden.

De belangstelling voor kastelen is in Nederland groot: plekken in het landschap waar ze vroeger hebben gestaan of waar nog overblijfselen zichtbaar zijn, spreken tot de verbeelding. Kasteelruïnes en -terreinen prikkelen de fantasie. Er is een groeiende maatschappelijke behoefte het verleden te kunnen ‘beleven’. Sommige eigenaren willen kasteelruïnes daarom toegankelijker maken, en verdwenen kastelen visualiseren of zelfs reconstrueren. Aan de andere kant verdwijnen heel wat archeologische kasteelterreinen onder woonwijken, bedrijfsparken, wegen en spoorbanen. Meestal worden deze terreinen opgegraven. Al deze ontwikkelingen staan vaak op gespannen voet met de historische en belevingswaarden van deze plekken.

Gebruik met respect voor de geschiedenis

De kwetsbare kasteelruïnes en -terreinen vragen een andere benadering van een eigenaar of architect dan de meeste monumenten. Kasteelruïnes kunnen niet zomaar worden ‘opgeknapt’, want ze ontleen een groot deel van hun waarde aan hun vervallen staat. Zij zijn het middelpunt van een park, de biotoop voor vleermuizen, of theatercoullisse en altijd op een of andere manier betekenisdrager van een collectieve geschiedenis. Willen we deze functies versterken, dan kan dat nieuwe eisen stellen aan het monument, bijvoorbeeld qua toegankelijkheid, veiligheid, zichtbaarheid en rentabiliteit.

Dit leidt vaak tot ingewikkelde opgaven, die we met respect en gevoel voor historie en architectuur moeten uitvoeren. Dat vergt kennis van de bouwgeschiedenis van het kasteel, van archeologische en van cultuurhistorische waarden. Een goede voorbereiding stelt architect en eigenaar in staat oud en nieuw zo te combineren dat de geschiedenis voelbaar blijft en zelfs meer tot leven komt.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil het duurzaam behoud en verantwoord gebruik van kasteelruïnes en -terreinen bevorderen. Deze publicatie is bedoeld om iedereen die daar bij betrokken is, te ondersteunen en inspireren: eigenaren, gemeenteambtenaren, leden van monumenten-

commissies, architecten en andere betrokkenen.

Een toekomst voor kasteelruïnes is in eerste instantie bedoeld voor rijksmonumenten, maar is ook te gebruiken voor gemeentelijke en provinciale monumenten, en kasteelruïnes en -terreinen die nog niet beschermd zijn.

Een standaardrecept voor de omgang met kasteelruïnes en -terreinen bestaat niet. Monumentenzorg is maatwerk. Toch zijn er belangrijke algemene uitgangspunten, richtlijnen en tips die het historische bewustzijn helpen vergroten, waardoor de overblijfselen van onze kastelen ondanks hun verval – of juist in die staat – een nieuwe gloriëtijd tegemoet gaan.

Leeswijzer

Hoofdstuk 1

bespreekt de waardering van kasteelterreinen, -ruïnes en -restanten.

Hoofdstuk 2

biedt gemeenten en beleidsmakers handvatten voor een eigen stimulerend monumentenbeleid binnen het kader van het bestemmingsplan en de structuurvisie.

Hoofdstuk 3

gaat in op de oriëntatiefase die vooraf gaat aan de concrete plannenmakerij. Welke partijen kunnen het best bij de plannen betrokken worden. Welke onderzoeken en vergunningen zijn nodig en hoe kan de financiering rond kan komen.

Hoofdstukken 4 en 5

schetsen scenario’s voor kasteelterreinen en -ruïnes, van ‘zo weinig mogelijk doen’ tot nieuwbouw, met randvoorwaarden en (on)mogelijkheden.

De **bijlagen** bevatten een verklarende woordenlijst en informatie over wet- en regelgeving, financieringsmogelijkheden, nuttige adressen en literatuur.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 'waardeert' cultureel erfgoed; hij kent betekenis toe aan objecten (zoals gebouwen en archeologische terreinen) en complexen en structuren (zoals dorpsgezichten en verdedigingslijnen). Dat vergt kennis van de bewonings-, bouw- en gebruiksgeschiedenis. Pas dan is te begrijpen hoe een gebouw, complex of archeologische vindplaats is ontstaan. De waardering biedt handvatten voor restauraties, verbouwingen, beheer en onderhoud en aanwijzingen als monument.

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap selecteert immers ook gebouwen en terreinen voor de monumentenlijst. Hij doet dat op basis van de waardering, inhoudelijke en bestuurlijke criteria.

Bij de aanwijzing van een gebouw of archeologisch terrein tot rijksmonument stelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in een 'omschrijving' vast welke onroerende zaken beschermd zijn. Daarin staan vaak ook de belangrijkste monumentale waarden vermeld. Het gaat om een momentopname. Want later kan er nieuwe informatie beschikbaar komen en de zeldzaamheidswaarde kan toe- of afnemen waardoor de waardering wijzigt. Dan is bij een bouw- of verbouwingsaanvraag, herbestemming of inrichtingsplan een aanvullende waardestelling nodig.

De ruïne van het kasteel van Egmond is onlosmakelijk verbonden met het omringende landschap met daarin waterpartijen, voormalige grachten en de nog bestaande slotkapel

1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KASTEELRUÏNES EN -RENTANTEN EN ARCHEOLOGISCHE KASTEELTERREINEN

Of het nu gaat om landbouwgrond waar ooit een kasteel heeft gelegen, of een beeldbepalende ruïne in het gemeentehart, bij elke ingreep is het belangrijk rekening te houden met de monumentale waarden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hanteert een aantal criteria om die waarden zo eenduidig mogelijk vast te stellen. Zo'n 'waardestelling' is voor het Rijk een belangrijke reden om een kasteelruïne of -terrein als rijksmonument te beschermen. De waardering weegt ook mee bij advisering en vergunningverlening aan eigenaren.

Bij het waarderen van de overblijfselen van kastelen maakt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderscheid tussen archeologische kasteelterreinen, kasteelruïnes en kasteelrestanten. Ze ontleen hun waarde ieder aan specifieke kenmerken. Vandaar dat de waarderingscriteria op onderdelen verschillen.

- Een *archeologisch kasteelterrein* kan zichtbare archeologische kasteelresten bevatten, zoals wallen, heuvelrestanten en grachten en (vaak beperkte) resten van muren. Maar meestal schuilen de resten onder de grond; denk aan funderingen, houten palen, bodemverkleuringen en daarmee samenhangende vondsten. De plek is door schriftelijke bronnen, afwijkende verkaveling, vondsten of opgravingen bekend, maar de argeloze voorbijganger loopt er zo aan voorbij.
- Een *kasteelruïne* is het bovengrondse, vervallen muurwerk van een kasteel. Bij de waardering is de vervallen staat van groot belang.
- De term *kasteelrestant* gebruiken we in deze handreiking voor een kasteel dat nog maar kort geleden door brand of een andere calamiteit verwoest is. De waardering wordt vooral bepaald door de herinnering aan het kasteel in volle glorie, zoals betrokkenen of omwonenden het nog gekend hebben.

Om de monumentale waarden van archeologische terreinen, kasteelruïnes en -restanten eenduidig vast te stellen, hanteert de Rijksdienst de volgende hoofdcriteria:

- cultuurhistorische waarde;
- informatiewaarde;
- situationele en ensemblewaarde;
- gaafheid, herkenbaarheid en conservering;
- zeldzaamheid;
- representativiteit.

We maken de waarderingscriteria hier concreet, waarbij we steeds accentverschillen aanstippen voor terrein, ruïne en restant. Daarbij moeten we bedenken dat bijna elke kasteelruïne of elk -restant in een archeologisch waardevol kasteelterrein staat. Een integrale waardering is altijd op zijn plaats. In bijlage 2 zijn de criteria voor archeologische kasteelterreinen en kasteelruïnes afzonderlijk uitgewerkt.

Cultuurhistorische waarde

Kasteelterreinen met zichtbare resten zijn in principe altijd beschermenswaardig vanwege de belevingswaarde. Dat geldt ook voor kasteelterreinen met ondergrondse archeologische resten die als *lieu de memoire* bekend staan. Ze herinneren aan een bijzondere historische gebeurtenis die de verwoesting veroorzaakte. Denk aan de Tachtigjarige Oorlog, maar ook aan natuurrampen, zoals de Sint-Elizabetsvloed. Voorbeelden van verwoeste kastelen zijn Polanen bij Monster en Groot Poelgeest bij Koudekerk, die beide tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten werden ingenomen en gesloopt.

Ook kasteelruïnes ontleen hun waarde vaak aan oorlogshandelingen, catastrofes of andere historische gebeurtenissen. De ruïne is het tastbare bewijs van een roerige periode uit de vaderlandse geschiedenis. We willen haar in die staat, met die betekenis, in stand houden. Het 'ruïne zijn' is de belangrijkste waarde.

Kasteelruïnes zijn in de achttiende of negentiende eeuw soms belangrijke blikvangers geworden, overwoekerd door planten en bewust zo in stand gehouden in een speciaal aangelegde, parkachtige omgeving met wandelpaden en waterpartijen. Het idee dat het groen de machtige kastelen langzaam tot stof doet vergaan, moest aanleiding geven

tot overpeinzingen over de nietigheid van het bestaan. We spreken dan van een romantische ruïne.

Informatiewaarde

Archeologische kasteelterreinen, -ruïnes, -restanten en intacte kastelen vertellen elk het verhaal van de bouw- en gebruiksgeschiedenis van dit type complexen. De bodem bevat allerlei resten, waaronder funderingen, houten palen en paalsporen, grachten, afvalkuilen, water- en beerputten en voorwerpen van metaal, aardewerk, glas, been, hout en leer, botmateriaal en botanische resten. Aan de hand van dit bodemarchief kunnen archeologen veel vertellen over de bouw- en bewoningsgeschiedenis van verdwenen kastelen, het landschap waarin ze stonden en de oudere en jongere bewoning op die plek. De vorm, constructie en gebruikte materialen van een kasteelruïne of -restant kunnen bouwhistorisch onderzoekers veel vertellen over de bouw- en gebruiksgeschiedenis ervan. De kennis vanuit beide vakgebieden is onmisbaar voor een verantwoord beheers-, inrichtings- of herstelplan. Bovendien kan de vergelijking met andere kastelen nieuwe kennis opleveren van de kastelenbouw in Nederland. Zo kan een kasteelruïne van belang zijn voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

Na de verwoesting van kasteel Strijen in de Tachtigjarige Oorlog is het grootste gedeelte van het kasteel gesloopt. De grote toren is echter in 1714 vanwege de historische betekenis bewust gehandhaafd. Daarvan is nu nog de helft over

Situationele en ensemblewaarde

De ruimere omgeving is in veel gevallen afgestemd op de aanwezigheid van een kasteel. Dat geldt voor wegen, paden en verkavelingspatronen, maar ook voor de romantische ruïne in een groene omgeving. Deze verbondenheid van de ruïne met de omgeving (de situationele waarde) en de aanwezigheid van bijvoorbeeld grachten, poortgebouwen of een park (de ensemblewaarde) tellen mee in de waardering. Een archeologisch kasteelterrein kan meerwaarde hebben doordat het deel uitmaakt van een groep gelijktijdige, oudere of jongere vindplaatsen in de regio (archeologische context) of omdat het nog herkenbaar is in het hedendaags landschap. Zo heeft het verdwenen kasteel van Abcoude ooit een belangrijke rol gespeeld bij de ontginning van het gebied. De contouren van het complex tekenen zich nog duidelijk af in de huidige verkaveling.

Gaafheid, herkenbaarheid en conservering

Het criterium van gaafheid lijkt moeilijk toe te passen op ruïnes en restanten. Ze behoren immers juist vanwege hun geschonden karakter tot deze categorieën. Toch kun je spreken van een gave ruïne in de zin dat de romantische dan wel historische betekenis niet is aangetast door bijvoorbeeld fysiek of visueel verstorende bebouwing. Het begrip gaafheid gaat dan ook niet over de bouwkundige staat, maar over de historiciteit.

De ruïne van kasteel Duurstede is bewust gehandhaafd als romantische ruïne en in 1852 opgenomen in een speciaal aangelegde, parkachtige omgeving met slingerende paden en waterpartijen. Vanwege noodzakelijk herstel is de ruïne nu ontdaan van een groot deel van haar begroeiing. Daarbij is een deel van de romantiek verdwenen

Bij kasteelterreinen gaat het erom in hoeverre archeologische overblijfselen nog intact en in hun oorspronkelijke positie aanwezig zijn (gaafheid) en in hoeverre archeologisch vondstmateriaal bewaard is gebleven (conservering). Archeologische resten in de bodem kunnen ongemerkt aangetast raken, bijvoorbeeld door het huidige (grond)-gebruik en veranderingen in het grondwaterpeil. Dit kan de wetenschappelijke waarde (inhoudelijke kwaliteit) verminderen. Als het grondwaterpeil daalt, raken organische resten, zoals houten constructies, botmateriaal, leer en botanische resten, die voorheen onder water lagen, aangetast door oxidatie en verdwijnen op termijn volledig.

Zeldzaamheid

Alleen al door hun relatief kleine aantal zijn kasteelruïnes in Nederland zeldzaam. De zeldzaamheidswaarde is des te

groter naarmate meer ruïnes door reconstructie of ingrijpende restauratie hun bijzondere ruïnekarakter hebben verloren. Dat geldt zowel voor de historische als voor de romantische ruïne.

De mate waarin specifieke kasteeltypen schaars zijn (geworden) voor een periode of in een gebied bepaalt de zeldzaamheid van archeologische kasteelterrein. Zo zijn terreinen uit de periode 700-1000 zeldzamer dan die uit 1250-1450.

En omgekeerd neemt de zeldzaamheidswaarde af als er meer kasteelterreinen van een bepaald type of in een bepaalde regio opduiken.

De ronde contouren van het kasteel van Abcoude tekenen zich duidelijk af tegen de meer hoekige verkaveling van de omgeving. De vormen van het kasteelterrein zijn van grote invloed geweest op de inrichting van het omliggende landschap

Representativiteit

Kastelen, archeologische kasteelterreinen, -ruïnes en -restanten zijn in Nederland representatieve complexen voor de volle en late middeleeuwen. Sommige streken zijn rijker aan kastelen dan andere. Daar zijn uiteenlopende redenen voor, die samenhangen met de situatie in de middeleeuwen.

Representativiteit kan ook gekoppeld zijn aan een gebied, een bouwwijze of het gebruik van specifieke materialen. De romantische ruïne is over het algemeen representatief voor de internationale stroming van de romantiek in de achttiende en negentiende eeuw.

Archeologische kasteelterreinen in agrarisch gebied hebben vaak te lijden van regulier gebruik, zoals periodiek ploegen, ompspitten van de bodem en het weiden van vee. Een oplossing is het uit agrarisch gebruik halen van terreinen, bijvoorbeeld door akkerland om te zetten in grasland, zoals in het Zeeuwse Aegtekerke is gedaan met de vliedberg Sint-Jan ten Heere

*Foto rechterpagina: Ringburgwal - de Huneschans bij Uddel op de Veluwe
Op de volgende pagina's: mottekasteel - de Burcht te Leiden (p. 14 boven); vierkant kasteel - Ammersoyen (p. 14 onder); kasteel omgebouwd tot vesting - Loevestein (p. 15 boven) en kasteel verbouwd tot landhuis - Rosendaal (p. 15 onder)*

Van walburg tot landhuis

In deze publicatie bedoelen we met *kasteel* een (van oorsprong) middeleeuws, verdedigbaar, door een kleine, selecte groep bewoond bouwwerk met wijzigingen uit latere fasen. Het kan gaan om een door een gracht en aarden wal omgeven terrein, een walburg, maar ook om een bakstenen kasteel met hoektorens, zoals het Muiderslot. Middeleeuwse kastelen zijn heel verschillend in vorm en grootte, constructie en materiaalgebruik. Een snelle gang door de geschiedenis van de Nederlandse kastelenbouw maakt duidelijk welke kasteeltypen er zijn. Hoewel landhuizen vaak ook kasteel worden genoemd, worden hier alleen die landhuizen opgenomen die zijn ontstaan uit een middeleeuws kasteel en vaak in de kern ook nog middeleeuws zijn.

Het woord kasteel is afkomstig van het Latijnse woord *castellum*, een militaire versterking. In de middeleeuwen gebruikte men naast *casteel* vaak andere benamingen, van Germaanse oorsprong, zoals *huys* of *thuys*, *borch* en *veste*. Met het woord

burcht worden tegenwoordig meestal de wat oudere kasteeltypen aangeduid, waarbij de nadruk meer op de verdedigende dan op de woonfunctie lag. De benaming *slot* duidt meestal meer op een gerieflijk woonkasteel.

Naast deze algemene benamingen komen er regionale namen voor, zoals *borg* en *steenhuys* in Groningen, *stins* en *state* in Friesland, *havezate* in Drenthe, Overijssel en Oost-Gelderland, *ridderhofstad* in Utrecht, *begraven hofstad* in Noord- en Zuid-Holland en *werf* in Zeeland.

Namen als *motteversterking*, (ring)walburg, donjon, woontoren en vierkant kasteel hebben meer betrekking op de vorm of het type. Ten slotte verwijzen *moerasburcht*, *waterburcht* en *hoogteburcht* naar de geografische of landschappelijke context.

Zevende eeuw tot en met tiende eeuw

De oudste in ons land bekende kastelen zijn (ring)walburgen. Dit zijn ronde, ovale of hoefijzervormige versterkingen van een of meer wallen en grachten met daarin een of meer houten poorten. Soms stond er op de omwalling een houten palissade. De grootte van het binnenterrein varieert van 0,3 tot meer dan 2 hectare. Ze dateren van de zevende tot de vroege elfde eeuw en liggen vooral langs de Zeeuws-Hollandse kust, de grote rivieren en in Oost-Nederland. De meeste deden dienst als tijdelijke wijkplaats voor de lokale bevolking in onrustige tijden. Later werden ze bewoond. De huizen waren gebouwd van hout, stro en pluggen.

Rond 1000

Omstreeks 1000 kwamen de motteversterkingen op. Ze bestaan uit een of meer, al dan niet omgrachte, afgeplatte heuvels die vaak kunstmatig opgeworpen zijn. We onderscheiden heel hoge (6 tot 12 meter) en lagere (3 tot 4 meter) mottes. Op de hoogste heuvel – de hoofdburcht – lagen een of meer houten, en later natuur- of bakstenen gebouwen, meestal een toren, soms binnen een houten omheining. Op de lagere heuvel stonden bijgebouwen en boerderijen, aanvankelijk van hout, later vaak van (bak)steen. Ook deze gebouwen bevonden zich vaak binnen een omheining. De combinatie van grachten en bebouwing op hoge heuvels maakte het aanvallers moeilijk een motteversterking in te nemen.

Dertiende eeuw en verder

Vanuit deze basisvorm ontwikkelden zich vanaf de dertiende eeuw, mede onder invloed van de herintroductie van baksteen als bouw materiaal, verschillende kasteeltypen, zoals het vierkante kasteel en de ronde variant. De meeste stonden niet meer op een heuvel, maar op het maaiveld. De opkomst van deze kastelen valt deels ook te verklaren vanuit de voortschrijdende ideeën over verdedigbaarheid. Een gracht, torens en hoge (bak)stenen muren boden bescherming tegen mogelijke indringers. Vaak waren er een of meer omgrachte voorburchten aan het complex toegevoegd. De omvang hing af van de beschikbare financiën en de wensen van de opdrachtgever. Vanaf de dertiende eeuw werden ook op grote schaal eenvoudige (bak)stenen woon- en zaaltorens gebouwd. De ingang bevond zich een paar meter boven de grond en was alleen via een houten ladder te bereiken. De torens bestonden uit een kelder en daarboven twee of drie verblijfsruimten.

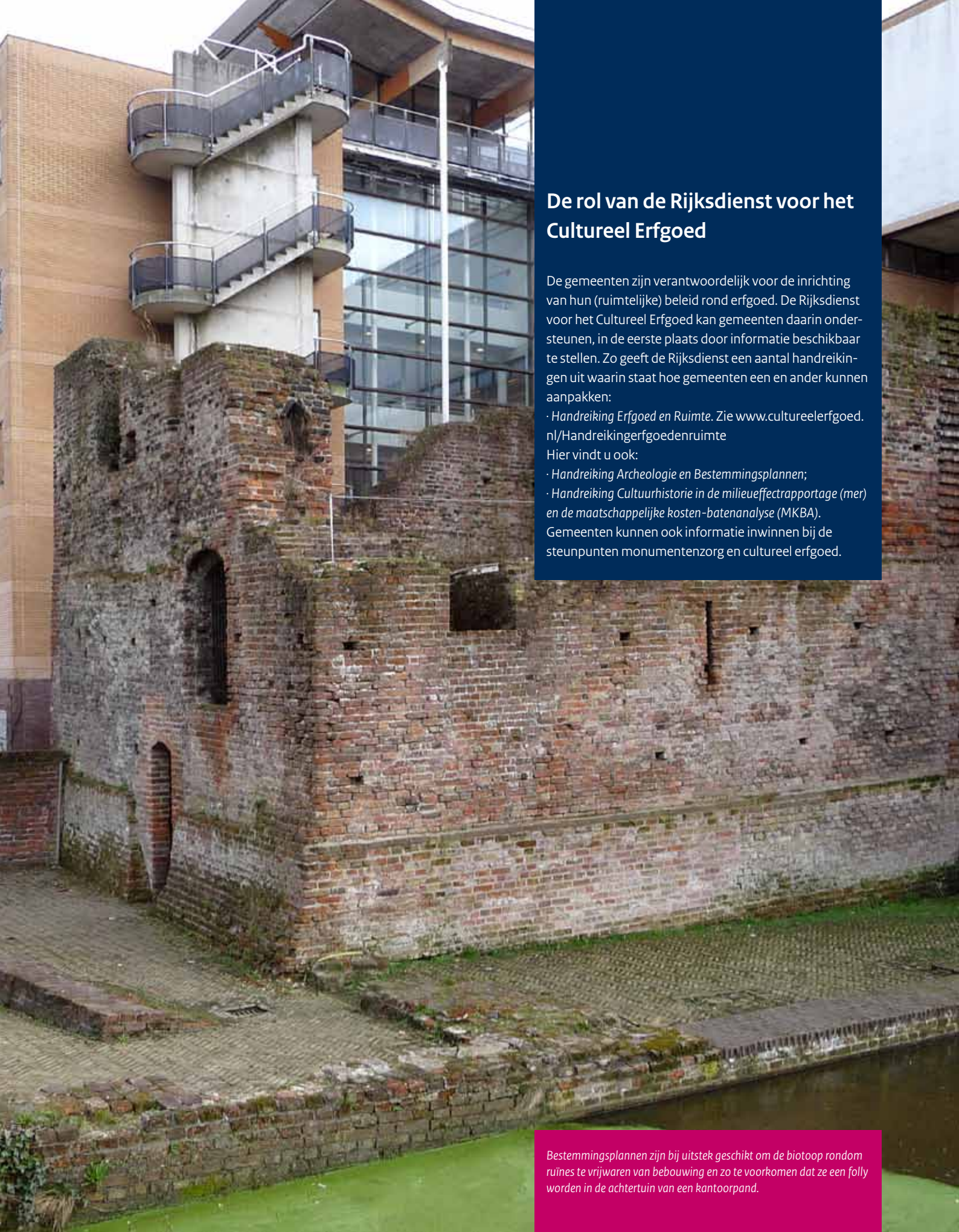
Vijftiende eeuw tot zeventiende eeuw

De opkomst van vuurgeschut vanaf het midden van de vijftiende eeuw had grote gevolgen voor de ontwikkeling van kastelen. Een deel verloor zijn defensieve functie en werd omgebouwd tot landhuis, met grote vensters en andere op wooncomfort gerichte elementen. Andere kastelen werden juist zwaarder versterkt, om bestand te zijn tegen de krachtige kanonnen. Met aarden wallen, bastions en brede grachten werden deze kastelen ware vestingen. Slot Loevestein is daar een voorbeeld van. Ook kwamen er in deze periode nieuwe kastelen bij, zoals Vredenburg in Utrecht.

Vanaf de zeventiende eeuw

Na de Tachtigjarige Oorlog was de rol van kastelen in de landsverdediging definitief uitgespeeld. Ze werden verruimd en verbouwd tot buitenplaats. Grachten werden vijvers, lege schootsvelden veranderden in wandelparken en moestuinen. Het kasteel werd daarbinnen een centrale blikvanger. Kasteelruïnes werden soms bewust gehandhaafd als romantische ruïne in een park. In 1798 verdwenen de belastingvoordelen voor kasteel eigenaren. Veel kastelen werden daarna gesloopt en de tuinen omgevormd tot landbouwgrond.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De gemeenten zijn verantwoordelijk voor de inrichting van hun (ruimtelijke) beleid rond erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan gemeenten daarin ondersteunen, in de eerste plaats door informatie beschikbaar te stellen. Zo geeft de Rijksdienst een aantal handreikingen uit waarin staat hoe gemeenten een en ander kunnen aanpakken:

· *Handreiking Erfgoed en Ruimte*. Zie www.cultureelerfgoed.nl/Handreikingerfgoedenuimte

Hier vindt u ook:

· *Handreiking Archeologie en Bestemmingsplannen*;

· *Handreiking Cultuurhistorie in de milieueffectrapportage (mer) en de maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA)*.

Gemeenten kunnen ook informatie inwinnen bij de steunpunten monumentenzorg en cultureel erfgoed.

Bestemmingsplannen zijn bij uitstek geschikt om de biotoop rondom ruïnes te vrijwaren van bebouwing en zo te voorkomen dat ze een folly worden in de achtertuin van een kantoorpand.

2 RICHTINGGEVEND RUIMTELIJK BELEID

De rol van gemeenten

De bijzondere waarden van kasteelruïnes en -terreinen zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk worden in eerste instantie beschermd via de *Monumentenwet 1988* en de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo). Een gemeente kan een actieve en stimulerende rol spelen bij de instandhouding van een kasteelruïne of -terrein op eigen grondgebied. In de structuurvisie kan de gemeente anticiperen op ruimtelijke ontwikkelingen en in het bestemmingsplan vastleggen welke vormen van gebruik van ruïne en terrein zijn toegestaan. Ook kan zij daarin instrumenten opnemen om de instandhouding of ontwikkeling van een kasteelruïne of -terrein te faciliteren.

Structuurvisie

Op grond van de *Wet ruimtelijke ordening* (Wro) stelt de gemeenteraad een of meer structuurvisies vast voor het hele gemeentelijke grondgebied. Daarin kan de gemeente vastleggen hoe zij wil anticiperen op ontwikkelingen en welke instrumenten zij daarvoor in wil zetten.

Een proactief beleid helpt bij het maken van verantwoorde en weloverwogen keuzen voor het aanwezige culturele erfgoed en het creëren van nieuwe mogelijkheden, ook in het geval van ruïnes. Een actieve aanpak biedt ook mogelijkheden om de ontwikkeling van een kasteelterrein op te pakken in samenhang met de herontwikkeling van de directe omgeving. Kasteel en omgeving vormen immers een geheel: de belevingswaarde van kasteelruïnes en -terreinen wordt altijd sterk bepaald door de plaats die het kasteel inneemt in het historische patroon van (water)wegen, verkaveling, nederzettingen en het landschap. De specifieke ligging in de omgeving kan uitgangspunt zijn voor beleid en ruimtelijke planning. Dit geldt voor structuurvisies, maar ook voor landschapsontwikkelingsplannen, stedenbouwkundige plannen, bestemmingsplannen en andere ruimtelijke plannen.

Het is verstandig alle betrokken partijen – eigenaren, de monumentencommissie, cultuurhistorische verenigingen en omwonenden – zo vroeg mogelijk te betrekken bij het ontwikkelen van een visie en concrete plannen. Dit kan misverstanden, weerstand en juridische procedures in een later stadium voorkomen.

Bestemmingsplan

Het in de structuurvisie geschetste ruimtelijke beleid krijgt een uitwerking in het bestemmingsplan dat juridisch bindend is. Een gemeente is verplicht daarin rekening te houden met archeologische en – per 1 januari 2012 – met cultuurhistorische waarden. Als gemeente kunt u kasteelruïnes en -terreinen – voor zover ze niet al beschermd zijn op grond van de *Monumentenwet 1988* of als gemeentelijk monument – planologische bescherming bieden in het bestemmingsplan door ze op de plankaart te voorzien van de dubbelbestemming ‘waarde’. Daaraan kunt u planregels koppelen om de specifieke waarden ervan te beschermen.

Plankaart en dubbelbestemming

Veelgebruikte aanduidingen op plankaarten van bestemmingsplannen zijn bijvoorbeeld ‘waarde cultuurhistorie’, ‘waarde cultuurhistorie en landschap’, ‘waarde archeologie’ of ‘waarde beschermd stads- of dorpsgezicht’. Deze dubbelbestemmingen liggen dan over de hoofdbestemming heen (bijvoorbeeld ‘waarde archeologie’ over de bestemming ‘agrarisch gebied’ of ‘waarde cultuurhistorie’ over de bestemming ‘horeca’), afhankelijk van de functie die het kasteel(terrein) heeft, en afhankelijk van de ligging in een beschermd stads- of dorpsgezicht. Binnen de aanduiding ‘waarde archeologie’ zijn gradaties mogelijk, afhankelijk van de archeologische verwachtingen of de beschermde status van het terrein.

Zo heeft de gehele ruïne van kasteel Duurstede als hoofdbestemming ‘cultuur en ontspanning’, vanwege het huidige gebruik van de kasteeltoren en de binnenplaats van de kasteelruïne. Daarnaast geldt als dubbelbestemming ‘waarde archeologie’ voor het kasteel met binnenterrein, gracht en een gebied ten zuiden daarvan. De kasteelruïne ligt in

Beeldkwaliteitsplan

Het bestemmingsplan of de Welstandsnota kan voor bepaalde gebieden verwijzen naar een beeldkwaliteitsplan. Dit bevat (aanvullende) regels voor uitbreiding, nieuwbouw of verbouw. Ook kunt u daarin regels opnemen voor bijgebouwen, voor de beplanting of inrichting van een kasteelterrein. Diverse gemeenten hebben hun beeldkwaliteitsplannen gebaseerd op de landschappelijke identiteit van het gebied en de aanwezige cultuurhistorische waarden. Een kasteelterrein kan daarin een sleutelpositie innemen.

Structuurvisie Greenport Duin- en Bollenstreek

Uit de intergemeentelijke structuurvisie voor de Greenport Duin- en Bollenstreek:

‘Het toeristische complex maakt een belangrijk onderdeel uit van de Greenport Duin- en Bollenstreek. De Bollenstreek is aantrekkelijk voor recreatie en toerisme, zowel door de bollen als door historische elementen. Niet alleen bollen en de bloemententoonstelling van de Keukenhof zijn van belang, ook cultuurhistorie is een belangrijk deel van het toeristische aanbod (bijvoorbeeld Het Huys Dever, de Ruïne van Teylingen, de Leidse Trekvaart, bollenschuren en het bollenerfgoedproject, Landgoed Keukenhof en andere landgoederen). Het is daarom essentieel zorg te dragen voor een goede fiets-, wandel- en vaarinfrastuur.’

Links: De ruïne van Teylingen bij Sassenheim

het beschermde stadsgezicht, waardoor er nog een tweede dubbelbestemming als ‘waarde beschermd stadsgezicht’ is vastgelegd.

Planregels

De planregels omvatten specifieke bouwvoorschriften en een stelsel van aanlegvergunningen voor ingrepen aan het gebouw zelf en aan grachten, vijvers, lanen, beplanting, reliëf en dergelijke. Karakteristieke gebouwen die geen monument zijn, maar die u wel wilt beschermen in het bestemmingsplan, kunt u aanduiden als ‘karakteristiek’. Met het voorschrift voor een omgevingsvergunning voor alle sloopectiviteiten kunt u ervoor zorgen dat de hoofdvorm behouden blijft. Andere karakteristieke kenmerken, zoals ligging, bebouwingsstructuur en maatvoering kunt u beschermen door bouwvlakken, bouwaanduidingen, figuren en maatvoering op de plankaart aan te geven.

*Boven: Conflicterende belangen komen goed tot uitdrukking bij de aanleg van het snelwegtracé vlak bij de ruïne van kasteel Voorn. Het oude lanenstramien wordt doorsneden.
Rechts: Kasteelplaats De Hoet*

Funciewijziging en nevenfuncties

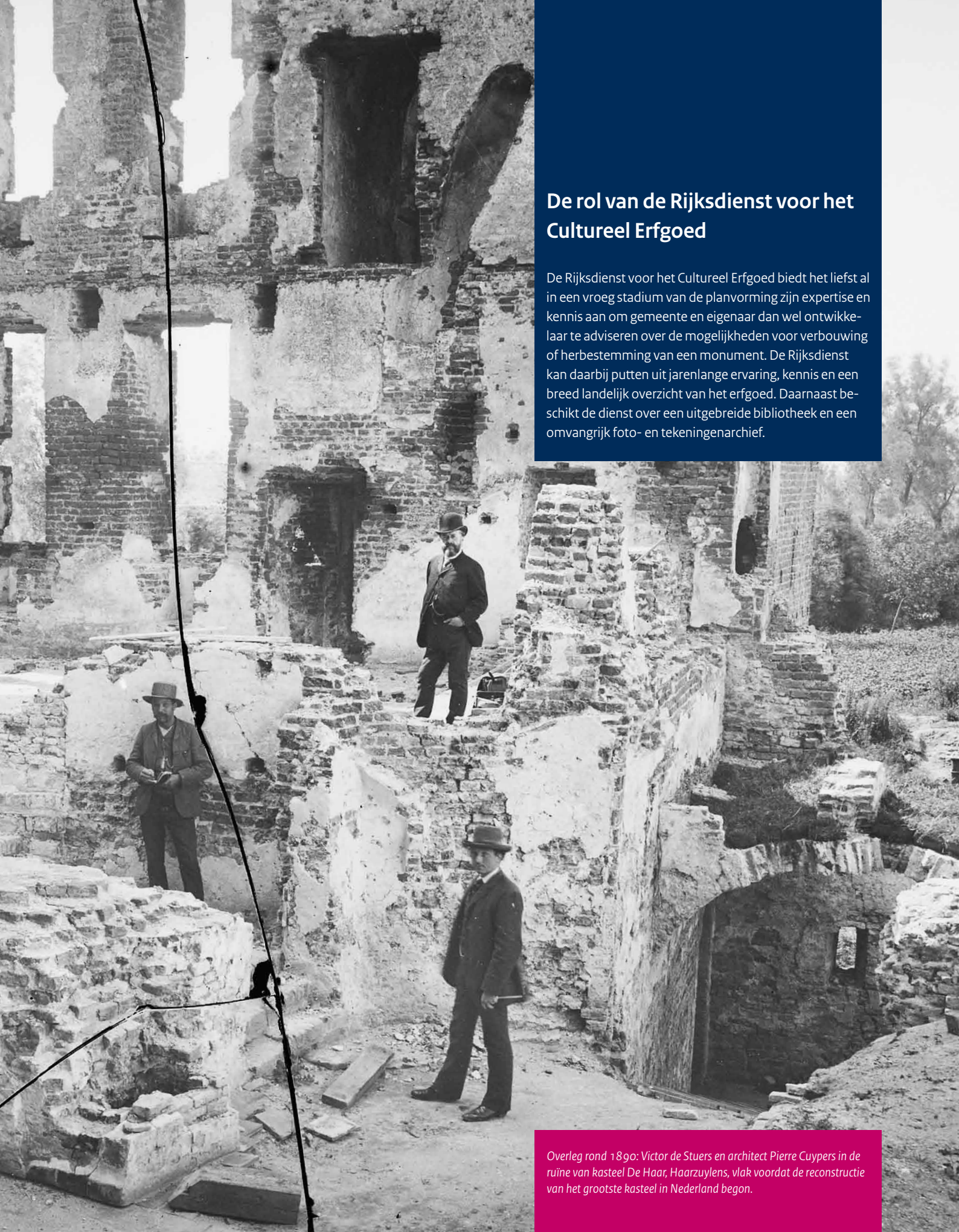
Het kan gebeuren dat een eigenaar een andere functie aan de ruïne of aan het kasteelterrein wil geven, of bebouwing wil realiseren die buiten de bestemmingsplanregels valt. Een kasteelterrein met hoofdbestemming wandelpark krijgt bijvoorbeeld als nevenfunctie een theeschenkerij of museum.

Afwijken van het bestemmingsplan is alleen mogelijk via een omgevingsvergunning, tenzij op voorhand een wijzigingsbevoegdheid in het bestemmingsplan is opgenomen die zo'n funciewijziging mogelijk maakt.

Provincie Utrecht: aandacht voor kasteelplaatsen

De Nederlandse Kastelenstichting heeft in opdracht van de provincie Utrecht een inventarisatie gemaakt van alle verdwenen kastelen. Veel van deze terreinen zijn aangetast of dreigen aangetast te worden. De centrale vragen van dit onderzoek zijn: op welke wijze is in het verleden omgegaan met de Utrechtse kasteelplaatsen? Hoe is de huidige fysieke toestand ervan en op welke wijze zijn ze beschermd? Welke gevaren bedreigen de kasteelplaatsen en welke mogelijkheden zijn er om er op verantwoorde wijze mee om te gaan? De provincie heeft acht buitenplaatsenzones, zoals de Vecht, Stichtse Lustwarande en de Langbroekerwetering, opgenomen in de concept-structuurvisie. Voor deze zones ontwikkelt de provincie een buitenplaatsbiotoop als leidraad voor ruimtelijke ontwikkelingen.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt het liefst al in een vroeg stadium van de planvorming zijn expertise en kennis aan om gemeente en eigenaar dan wel ontwikkelaar te adviseren over de mogelijkheden voor verbouwing of herbestemming van een monument. De Rijksdienst kan daarbij putten uit jarenlange ervaring, kennis en een breed landelijk overzicht van het erfgoed. Daarnaast beschikt de dienst over een uitgebreide bibliotheek en een omvangrijk foto- en tekeningenarchief.

Overleg rond 1890: Victor de Stuers en architect Pierre Cuypers in de ruïne van kasteel De Haar, Haarzuylens, vlak voordat de reconstructie van het grootste kasteel in Nederland begon.

3 EEN GOEDE VOORBEREIDING IS HET HALVE WERK

De eigenaar aan zet

Ingrepen in of om een kasteelruïne of op een archeologisch kasteelterrein vragen om een goede voorbereiding. Bent u eigenaar, dan is het belangrijk u te oriënteren op de benodigde vergunningen, de financiële haalbaarheid en de bouwkundige toestand van het bouwwerk en de fysieke staat van de ondergrond. Het is al even belangrijk om inzicht te krijgen in de geschiedenis en de monumentale waarden van de ruïne of het terrein. Met die kennis kunt u weloverwogen keuzen maken over verantwoord onderhoud, ingrepen en eventueel nieuwe bestemmingen.

Betrek al vroeg de juiste partijen

Heeft u plannen voor een kasteelruïne, -restant of -terrein, bijvoorbeeld voor onderhoudswerkzaamheden, voor herstel of (deel)reconstructie, of wilt u er een nieuwe bestemming aan geven, neem dan eerst contact op met de gemeente. Die kan zich laten adviseren door de monumentencommissie en meestal ook door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met dit deskundige advies kunt u een plan van aanpak opstellen met de verschillende stappen in de juiste volgorde. Zo voorkomt u dat u veel tijd en geld steekt in bijvoorbeeld ontwerp en financiering, terwijl u niet op de hoogte bent van voorschriften waardoor de vergunningen voor uw plan niet te realiseren zijn, of van ontwikkelingen in de buurt van uw ruïne die niet passen bij uw plannen.

Van belang is allereerst de vraag naar de status van het archeologische kasteelterrein of de ruïne. Gaat het om een rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument, wat is de archeologische waarde (zeer hoge, hoge of archeologische waarde), wat zegt het bestemmingsplan? Dit zijn allemaal zaken die bepalen wat de vervolgstappen moeten zijn, zoals het aanvragen van vergunningen en het tijdig inschakelen van deskundigen, betrokkenen en belanghebbenden. De gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunnen u op weg helpen door aan te geven wat voor deskundigenrapporten u in ieder geval moet laten opstellen.

Verkenkend onderzoek

We raden aan om, voordat u plannen gaat maken, alvast uit te zoeken waar u informatie kunt krijgen over het kasteelcomplex. De Nederlandse Kastelenstichting en de

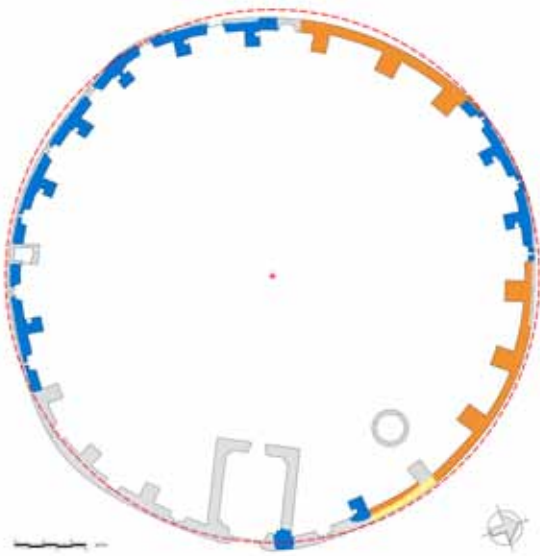
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben veel materiaal in huis (oude foto's, literatuur, opgravingsrapporten, dossiers, opmetingstekeningen enzovoort). Zij beschikken ook over technische, architectuurhistorische en andere specialistische expertise. Zo kan de betekenis van het complex bepaald worden.

In veel gevallen zult u daarvoor ook een nieuw bouwhistorisch of archeologisch onderzoek nodig hebben, toegespitst op uw onderzoeksvraag. Dit onderzoek kan door professionele bureaus worden uitgevoerd. Pas dan is er een basis die richtinggevend is voor de planontwikkeling. Wat zijn de belangrijkste waarden, waar en hoe diep liggen die, waar is ruimte voor ontwikkeling? Wat zijn de marges, waar liggen de mogelijkheden om te graven of te baggeren, nieuwe functies te introduceren, verdwenen gebouwen te reconstrueren of nieuwbouw te realiseren? Een cultuurhistorische waardering geeft antwoord op die vragen (zie hoofdstuk 1). Het plan en ontwerp worden er veel beter op wanneer ze gebaseerd zijn op zo'n cultuurhistorische 'onderlegger'.

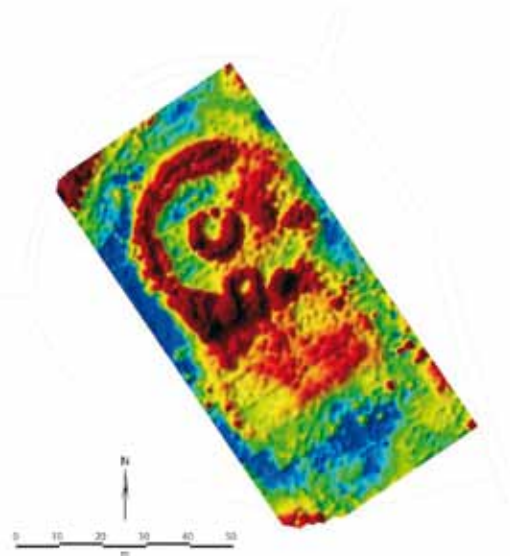
Goed vooroverleg verdient zich terug in tijd en geld. Een plan dat zorgvuldig is voorbereid en goed is afgestemd met betrokkenen zal bij de bouw aanvraag minder snel op problemen stuiten. Slaat u deze stap over, dan zullen eventuele problemen tijdens de vergunningprocedure op tafel komen. Dan moet er achteraf nog overleg worden georganiseerd, u moet het plan waarschijnlijk bijstellen of het wordt afgewezen. Dat kost tijd, geld en ergernis, en de kwaliteit lijdt eronder.

Oriëntatie op de vergunningen

Voor de meeste veranderingen aan beschermde (rijks)monumenten – waaronder kasteelruïnes of kasteelrestanten –

Bouwhistorisch onderzoek aan de ringmuur van de Burcht van Leiden heeft uitgewezen dat deze in vier fasen tot stand is gekomen. De oudste fase dateert uit de dertiende eeuw (blauw). Verder is er een achttiende-eeuwse (oranje), negentiende-eeuwse (geel) en twintigste-eeuwse (grijs) fase

Met weerstandsmetingen kunnen de contouren van verdwenen kastelen vaak zichtbaar worden gemaakt zonder de schep in de bodem te hoeven zetten. De plattegrond van kasteel ter Leede bij Leerdam bestaat uit een door een ringmuur omgeven ronde toren met een vierkant, naar binnen springend poortgebouw. Rechtsonder ligt de rechthoekige voorburch. Het geheel wordt omgeven door een gracht (blauw) (bron: RAAP Archeologisch Adviesbureau)

is een omgevingsvergunning nodig. Die kunt u digitaal, maar nu ook nog op papier, aanvragen bij de gemeente. Deze verstrekt de omgevingsvergunning meestal zelf. In dezelfde procedure toetst de gemeente de verbouw- en herbestemmingsplannen ook aan andere wet- en regelgeving, zoals het bestemmingsplan en de milieuwetgeving.

Voor graaf-, bouw- en andere werkzaamheden op als rijksmonument beschermde archeologische kasteelterreinen die de bodem aantasten, moet u een monumentenvergunning aanvragen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ook die aanvraag loopt via de gemeente. Deze vergunning gaat boven de omgevingsvergunning voor de activiteit bouwen die de gemeente zelf afgeeft. Nieuwbouw op onbebouwde rijksbeschermde archeologische monumenten is in principe verboden, tenzij er zorg voor wordt gedragen dat de in de bodem aanwezige archeologische resten duurzaam behouden blijven. Gaat het om (deels) bebouwde monumenten, dan is nieuwe bebouwing soms wel mogelijk op de plek van bestaande bebouwing. Daarbij moet 'archeologiesparend' worden gebouwd, bijvoorbeeld door gebruik te maken van een plaatfundering, een aangepast heipalenplan of door te bouwen op recente funderingen. Uitbaggeren van bestaande grachten wordt meestal onder voorwaarden toegestaan. In veel gevallen kan dit alles pas na archeologisch vooronderzoek (zie hierna). De kosten van dat onderzoek zijn voor de initiatiefnemer.

Voor alle overige, niet van rijkswege beschermde kasteelterreinen geldt dat de gemeente, al dan niet na advies van de provincie, de voorwaarden bepaalt. Afhankelijk van de aard en omvang van de plannen kan ook de gemeente archeo-

logisch vooronderzoek verlangen. De kosten daarvan zijn voor de initiatiefnemer.

Bijlage 2 bevat meer informatie over de benodigde vergunningen.

Bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorisch onderzoek aan een kasteelruïne of -restant is nodig om de bouw- en gebruiksgeschiedenis ervan te achterhalen. Dat kan door bureauonderzoek en het opmeten, documenteren en interpreteren van de overblijfselen. Het onderzoek gebeurt door een bouwhistoricus. U kunt hiervoor contact opnemen met de Bond van Nederlandse Bouwhistorici.

Het bouwhistorisch onderzoek vertelt het verhaal van het kasteel, noemt historische bouwconstructies, koppelt de bewoningsgeschiedenis aan het gebouw, vormt de opmaat voor de waardering, is richtinggevend voor onderhoudswerkzaamheden en biedt inzicht in eventuele ontwikkelingsruimte.

Archeologisch vooronderzoek

De bodem van archeologische kasteelterreinen, -ruïnes en -restanten bevat vaak een schat aan informatie over de bouw- en gebruiksgeschiedenis, meestal aanvullend op de bouwhistorische gegevens. De informatie die in de bodem ligt opgeslagen, vraagt om een terughoudende, zorgvuldige en specialistische aanpak. Wettelijk is vastgelegd dat het

Bij opgravingen worden niet alleen muurwerk en funderingen gevonden, maar meestal ook bodemverkleuringen als kuilen, paalsporen en grachten, zoals hier bij de opgraving van een omgrachte houten toren in het buurtschap Appel bij Nijkerk

archeologische bodemarchief zo veel mogelijk *in situ*, op de plek zelf, behouden moet worden.

Werkzaamheden aan of rond een ruïne of op een archeologisch terrein kunnen leiden tot bodemverstoring. Dat gevaar bestaat niet alleen bij grootschalige graafwerkzaamheden, maar ook bij kleinere ingrepen als het rooien van bomen, funderingsonderzoek, uitdiepen van grachten, drainage en de aanleg van sanitaire of nutsvoorzieningen. Het is belangrijk het bodemarchief tijdig in kaart te brengen om er bij de plannen rekening mee te kunnen houden.

Met non-destructief (bureau-, geofysisch) onderzoek of beperkt destructief (boor-, proefsleuven)onderzoek worden zo veel mogelijk gegevens verzameld over de inhoudelijke kwaliteit (aard, omvang, datering of fasering) en de fysieke kwaliteit (gaafheid, conservering) van de in de bodem aanwezige resten. Dit onderzoek gebeurt door een onafhankelijke instelling.

Op basis van de resultaten van het archeologisch vooronderzoek kan niet alleen de wetenschappelijke waarde van de site worden vastgesteld, maar kunnen ook de effecten van de voorgestelde ingrepen worden bepaald en technische voorzieningen bedacht om het bodemarchief (zoveel moge-

lijk) te sparen. Daarmee kunnen ook de kosten voor archeologisch vervolgonderzoek worden beperkt. Dit onderzoek is nodig voor de vergunningprocedure (zie bijlage 2).

Is (verder) archeologisch onderzoek noodzakelijk, dan dient de initiatiefnemer van een bouw- of ontwikkelingsplan hiervoor een programma van eisen op te stellen, dat de Rijksdienst vervolgens beoordeelt in geval van een rijksmonument. In de overige gevallen ligt de beoordeling bij de gemeente.

Bouwkundig onderzoek

Voordat u een plan kunt (laten) opstellen – bijvoorbeeld voor een informatieve wandelroute, onderhoudswerkzaamheden of enige reconstructie of nieuwbouw – moet worden onderzocht hoe het oorspronkelijke kasteel geconstrueerd was en wat de bouwkundige staat op dit moment is. Bouwkundig onderzoek door een gespecialiseerd bedrijf kan uitwijzen of er herstelwerkzaamheden nodig zijn en wat die gaan kosten. Hieronder valt ook onderzoek naar stabiliteit en veiligheid.

Flora- en faunaonderzoek

Bij voorgenomen onderhoudswerkzaamheden zult u naast bouwhistorisch, archeologisch en bouwkundig onderzoek ook moeten inventariseren of er bijzondere vegetatie en dieren in en rond het complex voorkomen. Behoud van ruïne en flora kunnen met elkaar conflicteren. Zo zijn sommige planten schadelijk voor het metselwerk, terwijl andere juist bijdragen aan de instandhouding van muren, bijvoorbeeld door hun vochtregulerende werking of doordat ze al te grote temperatuurverschillen afdempen, zodat de muren niet stuk vriezen.

Haalbaarheidsonderzoek

Het is verstandig al in een vroeg stadium een verkennend haalbaarheidsonderzoek uit te laten voeren, bijvoorbeeld door een restauratiearchitect, zie bijlage 4. Inventariseer daarbij ook de mogelijke financieringsconstructies, subsidies en fiscale voordelen voor het onderhoud en de restauratie van het monument.

Werkzaamheden om rijksbeschermd kasteelruïnes, archeologische terreinen en groenaanleg in stand te houden, kunnen op basis van een meerjarenplan in aanmerking komen voor Brim-subsidie. Denk aan het vastzetten van losse stenen, het uitbaggeren van een gracht of het verwijderen van spontaan opkomende boompjes en struiken. Bijlage 3 geeft hierover meer informatie.

Op deze plek in Ohé en Laak is vrijwel niets te zien dat eraan herinnert dat hier eens het kasteel de Walborch heeft gestaan

Door onderzoek wordt duidelijk welke flora schadelijk is voor een ruïne en welke niet. Ook komen conflicten tussen behoud van de ruïne en behoud van flora aan het licht

Kasteelterreinen hebben te maken met verschillende degradatieprocessen. Sommige hiervan laten zich gemakkelijk vaststellen, terwijl andere meer sluipend van aard zijn, en hierdoor minder goed meetbaar. De mate en snelheid waarin de degradatie zich voltrekt is variabel. We illustreren dit met enkele voorbeelden. Kasteelterreinen in agrarische gebieden, zowel met onzichtbare maar vooral met zichtbare resten, hebben vaak te lijden van regulier gebruik, zoals periodiek ploegen, omspitten van de bodem en het weiden van vee en andere dieren. Door ploegen en spitten kunnen waardevolle lagen en sporen worden aangetast en door beweiding kunnen aanwezige steilkanten afkalven en graaf- en ligkuilen ontstaan zoals de voorbeelden van de vliedbergen van Westkerke op Tholen (hieronder) en Biggekerke (foto midden en linksonder) laten zien

Een oplossing is het uitsparen van kasteelterreinen die in agrarische gebieden liggen of het afzetten van kasteelterreinen zodat dieren hier niet op kunnen. Kasteelterreinen in bosgebieden hebben vaak te lijden van aantasting door de aanwezige begroeiing

Boomwortels doen bodemverkleuringen vervagen en drukken metselwerk uit elkaar. Ook het omwaaien van bomen heeft vaak nadelige gevolgen. Wortelkluiten trekken in hun val delen van de bodem mee en verstoren hiermee de aanwezige bodemopbouw. Verwijderen van de zwaarste begroeiing is vaak de beste oplossing, maar niet altijd. Soms zorgt begroeiing er juist voor dat steilkanten niet afkalven, zoals bij de motteversterking van Eys in Zuid-Limburg (rechtsonder)

Foto rechts: Een reconstructie die de laatste jaren op enkele terreinen is toegepast, is het plaatsen van een metalen frame in de vorm van het oorspronkelijke gebouw. De uitkijktoren en de mogelijkheid van het plaatsen van een podium in de constructie maakt de reconstructie van de Uniastate in het Friese Beers geschikt voor multifunctioneel gebruik

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een goede (landschaps)architect of ontwerper kan een plan maken dat zowel recht doet aan de cultuurhistorie van het archeologische kasteelterrein als aan het toekomstige gebruik of inrichting. Bij van rijkswege beschermde terreinen moet een monumentenvergunning worden aangevraagd bij de gemeente. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beoordeelt het plan en verleent al dan niet onder voorwaarden de vergunning. De Rijksdienst hanteert hierbij de richtlijnen uit deze handreiking als een globaal toetsingskader.

Met bomen en struiken begroeide archeologische kasteelterreinen ogen vaak prachtig, maar deze begroeiing kan schadelijke gevolgen hebben voor in de bodem aanwezige archeologische resten

4 HET ARCHEOLOGISCHE KASTEELTERREIN: SCENARIO'S

Archeologische kasteelterreinen met vaak onzichtbare restanten zijn extra kwetsbaar, omdat in veel gevallen niet duidelijk is wat er precies in de bodem aanwezig is en wat de kwaliteit van deze resten is. Wat zijn de mogelijkheden voor duurzaam behoud en ontwikkeling? Archeologen kunnen maar tot een zekere diepte 'in de bodem kijken' zonder deze te verstoren om daar antwoord op te geven.

Wettelijk uitgangspunt is dat archeologisch erfgoed waar mogelijk behouden moet blijven en bij ruimtelijke ontwikkelingen vanaf het begin in de planning meeweegt. Bij ruimtelijke plannen worden kasteelterreinen steeds meer ontzien en voor de toekomst behouden. Soms zijn er aanpassingen nodig, bijvoorbeeld een wijziging van het bouwplan of een keuze voor alternatieve funderingstechnieken. Kan een kasteelterrein niet behouden blijven, dan moeten opgravingen de archeologische informatie veiligstellen. Een voorbeeld van een kasteelterrein dat niet behouden kon worden, is het Huis te Vleuten in Vleuten. Dit complex moest vanwege de verbreding van een direct langs het kasteelterrein gelegen spoorlijn worden opgegraven.

In principe geldt voor wettelijk beschermde terreinen dat het bestaande grondgebruik mag worden gecontinueerd. Denk aan akker- en tuinbouwgrond, weide, boomgaard en productiebos, en aan natuurgebied en bewoning. Boeren mogen ploegen en gras scheuren. Particulieren mogen hobbydieren houden en een sier- of moestuin onderhouden. Voor bepaalde werkzaamheden is wél een monumenten- of omgevingsvergunning nodig. Denk aan het rooien en aanplanten van bomen, het omzetten van gras- in akkerland en omgekeerd, diepploegen en egaliseren, de aanleg van kabels, leidingen en drainage, en andere graafwerkzaamheden. Hetzelfde geldt voor uitbaggeren en dempen van grachten.

Of het lukt om kasteelterreinen ook tot in de verre toekomst te bewaren, hangt af van de aard en intensiteit van het grondgebruik, en factoren als bodemgesteldheid en waterhuishouding. Op veel kasteelterreinen gaat de aantasting sluipenderwijs, bijvoorbeeld door jaarlijks ploegen, wisselingen in het grondwaterpeil of erosie als gevolg van betreding door mens en dier.

De aantasting van archeologische resten kan ook het gevolg zijn van natuurlijke processen als vorstwerking, verdroging en erosie door regenwater. De motteversterking in het

Zuid-Limburgse Eijs kalft bijvoorbeeld sterk af door hemelwater en de werking van plantenwortels.

Maatregelen als kunstmatige grondwaterpeilverhoging, afdekking en opvulling zijn bedoeld om het verval zo veel mogelijk tegen te gaan. Maar natuurlijk verval is nooit helemaal tegen te houden.

Veel kasteelterreinen zijn in het recente verleden heringericht en de restanten zichtbaar gemaakt. Ze hebben te lijden onder het nieuwe grondgebruik, bezoek en vandalisme. Die beschadigingen en aantastingen moeten tijdig worden hersteld of liefst worden voorkomen. Ook is er periodiek onderhoud nodig. Dat vraagt om een beheerplan, waarin staat wat er bij onderhoudswerkzaamheden wel en niet mag. Bijvoorbeeld tot welke diepte grachten maximaal geschoond mogen worden en hoe begroeiing verwijderd dient te worden (zie hierna).

Hieronder onderscheiden we vier inrichtingsscenario's die ook in combinatie met elkaar kunnen voorkomen.

Het kasteelterrein wordt niet gewijzigd

De eerste optie is om de resten van een kasteel in en boven de grond ongemoeid te laten, op wat minimale herstel- of onderhoudswerkzaamheden na.

Dit gebeurt vooral met kasteelterreinen op particulier grondgebied en in agrarische regio's. De meeste Zeeuwse vliedbergen zijn daar een voorbeeld van. Soms ligt op de vliedberg gras, terwijl de rest van het perceel als akker in gebruik is.

Deze *laissez-faire*-aanpak is alleen denkbaar zolang de kasteelresten niet worden aangetast, bijvoorbeeld door bepaald grondgebruik. En zolang het grondwaterpeil constant blijft, ook in de bredere omgeving. Daalt het grondwater, dan kunnen houten funderingen en lagen met ander organisch materiaal droog komen te staan en aangetast raken.

De vliedberg van 't Hof Blaemskinderen in 's-Heer Abtskerke is uitgespaard in een akkerperceel. Een solitaire lindeboom markeert de top van de berg. Door ploegen wordt de voet van de berg licht aangetast

Verval ligt ook op de loer bij muurresten die ooit zijn opgegraven en daarna niet met grond zijn afgedekt of opgemetseld (zie hierna) of op een andere manier beschermd zijn. De stenen raken door weersinvloeden of betreding los en de blootgelegde funderingen brokkelen af. Niets doen betekent in zo'n geval onherroepelijk verlies.

Het kasteelterrein wordt geconsolideerd en ontsloten

Verwijderen van begroeiing

Het verwijderen van (een deel van de) begroeiing met bomen en struiken verhoogt de zichtbaarheid en toegankelijkheid van de resten én draagt vaak bij aan het behoud ervan. Want boomwortels, en bomen die met wortel en al bezwijken door ziekte of een fikse storm, kunnen de aanwezige archeologische resten ernstig beschadigen. Soms moeten bomen uit veiligheidsoverwegingen het veld ruimen. Dit speelde bijvoorbeeld op de motteheuvel van Montferland bij Zeddam, waar een deel van de bomen op de helling moest verdwijnen.

Het weghalen van de begroeiing moet wel zorgvuldig gebeuren, anders raken de aanwezige archeologische resten alsnog beschadigd. Zwaar materieel inzetten is vaak uit den boze. De bomen moeten bij de grond worden afgezaagd. Daar is soms een omgevingsvergunning voor het kappen van een boom voor nodig, afhankelijk van de lokale bomenverordening, of voor het wijzigen van een monument, als het om een beschermde groenaanleg gaat. Soms worden de stobben met een bomenfrees verwijderd, maar ook dat kan schade toebrengen aan de archeologie. Die kunnen dus beter blijven zitten.

Soms is het zelfs beter de begroeiing helemaal niet weg te halen vanwege het gevaar van bodemerrosie. Dit hangt af van de geologische situatie ter plekke.

In andere gevallen kan de begroeiing een kasteelterrein juist accentueren. Of de bomen en planten hebben zelf een bijzondere waarde. Zo staat er op de vliedberg 't Hof Blaemskinderen in 's-Heer Abtskerke een eenzame boom die historische betekenis heeft. En op de motteversterking Borgbargien in het Drentse Rheebruggen is het groen bewust niet verwijderd omdat daar samolonszegel groeit.

Rhenen Heimenberg: Informatieborden vertellen bezoekers in woord en beeld wat ze op een archeologisch kasteelterrein kunnen zien of wat daar bij opgravingen gevonden is

Ook de aanwezige fauna speelt vaak een rol. Het kappen van bomen heeft bijvoorbeeld grote consequenties voor uilen en spechten die daarin huizen en voor vossen en dasen die daaronder beschutting zoeken of hun hol hebben. Maakt u zo'n plan daarom ook altijd in overleg met andere belanghebbenden, zoals natuurorganisaties.

Het verwijderen van begroeiing kan gecombineerd worden met andere inrichtingsmaatregelen, zoals het gedeeltelijk uitgraven van grachten en het ophogen van wallen en andere aardlichamen (zie hierna). Het in 2000 uitgevoerde inrichtingsplan van de Waterburcht van Eelde is hier een voorbeeld van.

Ophogen en grachten uitdiepen

De zichtbaarheid van een kasteelterrein is ook te vergroten door het oude reliëf te herstellen. Bijvoorbeeld door de plek van het kasteel op te hogen en bepaalde elementen daarvan extra te accentueren. Zo is de vroegmiddeleeuwse ringwalburg van Burgh Haamstede een paar jaar geleden gereconstrueerd. De wal werd weer opgeworpen en daarop kwam een houten staketsel. Bij de doorgangen zijn de wallen voorzien van grondkeringen. Houten plankieren verbinden het binnen- en buitenterrein.

Voorwaarde is wel dat zulke ingrepen de archeologische resten in de bodem niet beschadigen, bijvoorbeeld door verzakking, verdroging (dalende grondwaterstanden) of verstikking (verandering van het zuurstofgehalte in de bodem). Daarom is van tevoren onderzoek nodig naar de draagkracht van de ondergrond en de archeologische resten in de bodem. Ophogen op een zandige bodem zal bijvoorbeeld andere effecten hebben dan in een venige omgeving.

Een goed geplaatst venster in combinatie met een historische afbeelding van het Genneperhuis bij Gennep geeft de toeschouwer een duidelijk beeld van het kasteel in welstand zonder dat er wijzigingen aan de ruïne zelf hoeven plaats te vinden

Informatiepanelen

Informatiepanelen kunnen de geschiedenis voor een breder publiek beleefbaar maken. Ze attenderen de bezoeker op wat er te zien is of wat er in de bodem verborgen zit. Dat laatste kan alleen als historisch en (non-destructief) archeologisch onderzoek voldoende gegevens hebben opgeleverd om het verhaal van de bouw- en bewoningsgeschiedenis van de plek te kunnen vertellen.

Zet informatiepanelen altijd op een goed toegankelijke plek, zoals een parkeerplaats, langs een fiets- of wandelpad of een verkeersluwe weg. Ligt het kasteelterrein in het buitengebied of een plek waar weinig toezicht is, kies dan voor diefstal- en vandalismebestendige materialen.

Beperkte voorzieningen

Vaak kunnen er ook beperkte voorzieningen op het terrein worden gecreëerd. Denk aan toegangswegen en wandelpaden, trappen, uitkijkpunten en grondkeringen. Daarbij staat steeds voorop dat de boven- en ondergrondse archeologische resten hier niet onder mogen lijden. Evenmin mogen de voorzieningen de visuele waarde van het kasteelterrein en de omgeving verstoren.

Pluspunt van zulke voorzieningen is dat bijvoorbeeld paden en trappen bezoekersstromen kunnen leiden en daarmee schade kunnen voorkomen. Soms zijn voorzieningen nodig in verband met de veiligheid.

Het kasteel wordt geheel of gedeeltelijk gereconstrueerd

Er zijn verschillende manieren om een verdwenen kasteel te visualiseren.

Beplanting en bestrating

Een verdwenen kasteel visualiseren kan door lage heggen of met gras begroeide walletjes aan te leggen op plekken waar vroeger de muren liepen of de grachten lagen. Zo gaat de plattegrond meer leven. Dit is bijvoorbeeld gebeurd bij kasteel Schuilenburg in Hellendoorn en kasteel Voorst bij Zwolle.

Bij te diep wortelende bomen en struiken kunnen de aanwezige funderingsresten uit hun verband worden gedrukt of grondsporen worden aangetast. Soms wordt beplanting gecombineerd met andere materialen, zoals gemetselde muren of stalen korven gevuld met stenen. Bij kasteel Cranendonck in Maarheeze is de loop van de voormalige gracht bijvoorbeeld aangegeven met een baan blauwgrijze steenslag.

Bij de Waterburcht in Eelde is de oude oprijlaan naar de havezate Ter Borgh gemarkeerd met bomen.

Een andere mogelijkheid, vooral in een bebouwde omgeving, is om contouren van de kasteelmuren of de loop van

de gracht in de bestrating te laten terugkomen. Bijvoorbeeld met verschillende soorten stenen, grind, gravel of messing platen. Zo zijn de contouren van de weermuur en een waterput van het kasteel van Geertruidenberg aangegeven in het plaveisel door klinkers in andere kleuren en legpatronen.

Dit wordt soms gecombineerd met gras, zoals bij kasteel Klein Poelgeest in Koudekerk, waar de grachten iets zijn verdiept en met gras bekleed, en de funderingen in de bestrating zijn aangegeven.

Opmetseling

In het verleden werden muren die bij opgravingen waren blootgelegd, vaak opgemetseld tot ongeveer een halve meter boven het maaiveld. Soms zijn bepaalde delen hoger opgemetseld. Ze zijn in feite een bovengrondse vertaling van de in de bodem aangetroffen resten. De ene keer zijn de nieuwe muren direct op de bestaande fundering gemetseld. De andere keer is er eerst een beschermende grondlaag aangebracht. Deze laag vormt een buffer tussen de archeologische resten en de reconstructie.

Laat bij zulke ingrepen altijd van tevoren onderzoeken wat de draagkracht van de funderingen is. Kunnen deze de opmetseling, al dan niet met een extra grondlaag, dragen? De archeologische resten in de bodem mogen niet in de verdrukking komen, bijvoorbeeld door verzakking of inklinking.

Door de toepassing van met stenen gevulde schanskorven en met gras begroeide wallen zijn de plaatsen van de muren van kasteel Cranendonck bij Maarheeze gemarkeerd

De plek van de verdwenen havezate op het terrein van de voormalige waterburcht te Eelde is aangegeven door bestrating en een stalen poort

Met het opmeten van de aanwezige funderingen is een deel of zelfs het hele kasteel te visualiseren. Zo zijn de kastelen Nuwendoorn bij Krabbendam en Hellenburg te Baarland in hun geheel gevisualiseerd en het Kasteel van Tilburg en de eerste burcht van Kuinre gedeeltelijk. De opgemetselde delen geven een impressie van hoe het kasteel eruit heeft gezien.

Bij de opmeting werd in het verleden vaak gekozen voor een strakke, rechte afwerking, zoals bij kasteel Heusden. Tegenwoordig komen we ook minder strakke afwerking tegen.

Grachten uitdiepen

Soms worden de aanwezige grachten weer uitgegraven en watervoerend gemaakt. Terughoudendheid is geboden: hoewel een kasteelgracht ook in de middeleeuwen al regelmatig geschoond werd, kan de grachtvulling nog waardevolle archeologische resten bevatten, zoals gebruiksarde-werk, bouw materiaal of resten van houten beschoeiingen

en bruggen. Heeft u plannen om de gracht uit te diepen, laat dan altijd eerst bureau- en veldonderzoek uitvoeren om te bepalen op welke diepte er archeologische sporen en niveaus kunnen liggen. Laat een archeoloog de graafwerkzaamheden begeleiden. Ten behoeve van de archeologie kan er niet altijd diep worden gegraven. Eventuele problemen met het watervoerend krijgen van grachten zijn dan te verhelpen door een leemlaag, folie of ander waterkerend materialen aan te brengen.

Een paar voorbeelden: de motteheuvel van de Berg van Troje bij Borssele is opgehoogd en de gracht is weer gedeeltelijk uitgegraven. Bij de motteversterking Klinkenberg in de buurt van het Drentse Gees zijn de grachten van de voorburch voor een deel uitgegraven en is de vrijgekomen grond gebruikt om de verdwenen voorburch te accentueren. Bij kasteel Schonauwen in Houten is een bestaande gracht uitgediept om overlast van insecten tegen te gaan. In alle gevallen gingen de werkzaamheden gepaard met archeologisch onderzoek.

Houten grondkeringen markeren de doorgang door een omwalling. Dit voorkomt bovendien dat de wallen afkalven. Een houten staketsel accentueert de wal

De Uniastate in Beers

In het Friese Beers is de Uniastate in staal gereconstrueerd. De twaalf meter hoge toren is te beklimmen en biedt een fraai uitzicht op de omringende, herstelde grachten, het nog bewaarde poortgebouw en de omgeving van de state. Tussen de buizen van het frame kan een houten podium worden aangebracht voor voorstellingen en manifestaties. Het terrein leent zich ook voor culturele evenementen, trouwerijen en activiteiten met scholen.

Het terrein van de Uniastate is nog herkenbaar aan de omgrachting en de oorspronkelijke poort. Bij de poort staat een bord met een achttiende-eeuwse tekening van de state, die in stalen silhouet is herbouwd

Voor al deze vormen van visualisering is kennis nodig van de kasteelcontouren, het verloop van de grachten, de diepteligging van archeologische resten, hun fysieke kwaliteit en draagkracht. Zulke gegevens zijn te achterhalen via uitgebreid bureauonderzoek gecombineerd met archeologisch veldonderzoek in de vorm van non-destructief geofysisch onderzoek en archeologisch boor- en proefsleuvenonderzoek.

Luchtkastelen bouwen

Een visualisering die de laatste jaren op enkele terreinen werd toegepast, is het plaatsen van een metalen frame in de vorm van het oorspronkelijke gebouw. Het frame vormt als het ware het silhouet van het gebouw en geeft een driedimensionaal beeld van het oorspronkelijke bouwwerk. Bezoekers kunnen door het gebouw lopen zonder dat het uitzicht en overzicht belemmerd worden. Het is letterlijk en figuurlijk een luchtkasteel. Voordeel is dat er meestal geen bodemingrepen nodig zijn en dat de constructie van duurzaam materiaal kan zijn.

Op het terrein van de Waterburcht van Eelde markeert een stalen poort de plaats van de latere havezathe Ter Borgh. De poort is overigens gefantaseerd, want er zijn geen afbeeldingen van bekend.

Met computersimulaties kunnen verdwenen kastelen tot leven worden gewekt. Hier de hypothetische fasen van kasteel Buren

Virtuele kastelen

Er zijn tegenwoordig ook digitale technieken om bezoekers via hun mobiele telefoon de historie van een site te laten herbeleven (*augmented reality*). Daarbij wordt slim gebruik gemaakt van de webcam, internetontvangst en gps op de smartphone of iPhone, en een speciaal programmaatje (*app*) dat van internet te downloaden is.

Wanneer de bezoeker zijn mobieltje over het kasteelterrein heen en weer beweegt, verschijnen er *points of interest* op het beeldscherm. Als hij daarop klikt, kan hij ter plekke bijvoorbeeld filmpjes en beeldmateriaal bekijken van de oorspronkelijke bebouwing en de historische gebeurtenissen. Zo komt de geschiedenis van die bijzondere plek tot leven zonder dat de kwetsbare archeologische overblijfselen daaronder hoeven te lijden.

Complete herbouw

De meest rigoureuze vorm van visualisering is complete herbouw of reconstructie van een geheel of grotendeels verdwenen kasteel. Meestal komen zulke plannen niet tot uitvoering, bijvoorbeeld omdat ze te kostbaar zijn, of omdat dit op weerstand van de bevolking stuit. Op van rijkswege beschermde, onbebouwde archeologische kasteelterreinen is herbouw in principe niet toegestaan; de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan toestemming geven als duurzaam behoud van de archeologische resten in de bodem wordt gegarandeerd.

Herbouw kan ook fantasievol geïnspireerd zijn op het verleden, maar vaak grijpen de bouwers terug op kennis van het oorspronkelijke complex. Ze moeten vervolgens kiezen welk periode ze als uitgangspunt nemen. De meeste kastelen hebben in de loop van hun bestaan immers veranderingen in vorm en functie ondergaan. Reconstructie is dus altijd een interpretatie van een tijdsmoment.

Belangrijk uitgangspunt is dat herbouw de aanwezige archeologische resten niet mag aantasten of dat de aantasting tot een aanvaardbaar minimum beperkt blijft. Verder is van belang of er geen andere waarden in het geding zijn, zoals de cultuurhistorische en landschappelijke waarden van een omringend park, natuurwaarden, bouwhistorische en historisch-geografische waarden.

Een wat ouder voorbeeld is kasteel Sypesteijn bij Loosdrecht, dat tussen 1911 en 1927 op grond van historische gegevens compleet werd herbouwd. Een recenter voorbeeld is het kasteel van Schagen. Dit werd in 1820 op twee hoektorens na afgebroken. Het is onlangs herbouwd met moderne materialen, met inachtneming van de oorspronkelijke vormen en maten. Beide torens zijn in de nieuwbouw geïntegreerd. Er zijn geen pogingen ondernomen om oud en nieuw op elkaar te laten lijken. Het geheel ziet er uit als nieuwbouw. Het gebouw is onder andere in gebruik als VVV-kantoor, trouwzaal en hotel.

De reconstructies tot nu toe zijn lang niet allemaal gebaseerd op archeologisch en (bouw)historisch onderzoek, waardoor het wetenschappelijk gehalte vaak twijfelachtig is. Ze weerspiegelen dan iets van de tijdgeest en zeggen meer over de gedachtewereld van degenen die de reconstructie ontworpen hebben, dan over het oorspronkelijke uiterlijk van het kasteel.

Reconstructies zijn in feite vaak 'bedachte' kastelen, ontsproten aan het brein van ontwerpers met een basis die stoelt op onderzoek van wetenschappers. Een reconstructie benadert hooguit de oorspronkelijke situatie, maar is nooit volledig waarheidsgetrouw. Daarom moet een ontwerp voor herbouw voldoende ontwerp kwaliteit bezitten.

Het kasteel als inspiratiebron

Nieuwbouw op kasteelterreinen

Kasteelterreinen liggen vaak op aantrekkelijke locaties. Vanwege die aantrekkelijke locaties zijn op tal van plaatsen plannen om bijvoorbeeld woningen te bouwen. Nieuwbouw op kasteelterreinen is in de meeste gevallen geen goede keuze vanwege de archeologische resten in de bodem. Als het om wettelijk beschermde, archeologische rijksmonumenten gaat, zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een aanvraag voor een monumentenvergunning afwijzen, tenzij behoud van archeologische waarden *in situ* is gegarandeerd. Ook bij deels bebouwde terreinen zal dit meestal het geval zijn. Alleen als de inhoudelijke en fysieke kwaliteit van de kasteelresten aantoonbaar laag zijn, valt bebouwing te overwegen.

Bij terreinen die niet als rijksmonument beschermd zijn, is het de gemeente die hierover beslist. Ook deze zal zich in de meeste gevallen terughoudend opstellen bij de beoordeling van plannen om op (delen) van kasteelterreinen te bouwen of deze te overbouwen. Ook gemeenten hanteren in deze het uitgangspunt van behoud *in situ*.

Net als bij voorgenomen herbouw van een kasteel komen plannen voor andere nieuwbouw op een kasteelterrein meestal niet tot uitvoering. Zo is een ontwerp van Claus en Kaan Architecten voor het landgoed Stoutenburg bij Amersfoort tot op heden niet uitgevoerd. Het bijzondere,

eigentijdse ontwerp houdt het midden tussen een gebouw en een kunstwerk. Het is een combinatie van een hoofdbouw en twee bijgebouwen uit staal en heeft tegelijkertijd iets weg van een kasteelruïne.

Als behoud van de archeologische resten in de bodem niet mogelijk is, moeten deze vóór de nieuwbouw worden blootgelegd en zo veel mogelijk veiliggesteld en gedocumenteerd. De resultaten van de literatuur- en archiefstudie en het archeologisch veldonderzoek vertellen het verhaal van het kasteel. De kennis van deze historische plek, maar ook van 'het kasteel in het algemeen', kan als leidraad dienen bij de inrichting van het gebied. Het is de kunst de archeologische informatie te vertalen in ruimtelijke plannen.

Architecten en ontwerpers kunnen het concept kasteel op verschillende manieren verweven in een plan voor de inrichting. Zo kan de plattegrond of oriëntatie van een kasteel of kasteeltuin terugkomen in de bouwblokken, straten of percelen van de geplande nieuwe wijk. Denk ook aan het gebruik van vergelijkbaar bouw materiaal, hergebruik van origineel materiaal, de bouwornamentiek of -stijl en de maatvoering van materialen. Ook de inrichting van de openbare ruimte kan de geest van het kasteel ademen. Het straatmeubilair, zoals banken, straatverlichting, putdeksels en vuilnisbakken, kan een herinnering oproepen aan het kasteel. Straatnamen kunnen verwijzen naar het verdwenen

Folly in de tuin van één van de tuinders in Monster. Het stelt de ruïne voor van kasteel Polanen, een kasteel dat in werkelijkheid veel groter was en op een andere plek lag

Winkelend publiek in Oss kan door middel van een zogenaamde 'bodemvitrine' kennis maken met wat er zich direct onder zijn voeten bevindt. Te zien zijn muurresten van het Huys te Oss. Ook zijn contouren van het kasteel in het plaveisel aangegeven

kasteel en zijn bewoners, of in meer algemene zin naar onderdelen van kastelen, zoals Slotlaan, Burchtplein en Voorburg.

Een andere manier om te verwijzen naar een kasteel is de bouw van een folly. Een folly is een gebouw met een knipoog en houdt het midden tussen kunst en kitsch. Een voorbeeld daarvan staat in Monster. De in 1993 als ruïne gebouwde toren is geïnspireerd op het in 1981 opgegraven kasteel Polanen. De folly kon niet op de historische locatie van het kasteel worden gebouwd en kwam daarom op een nabij gelegen perceel te staan.

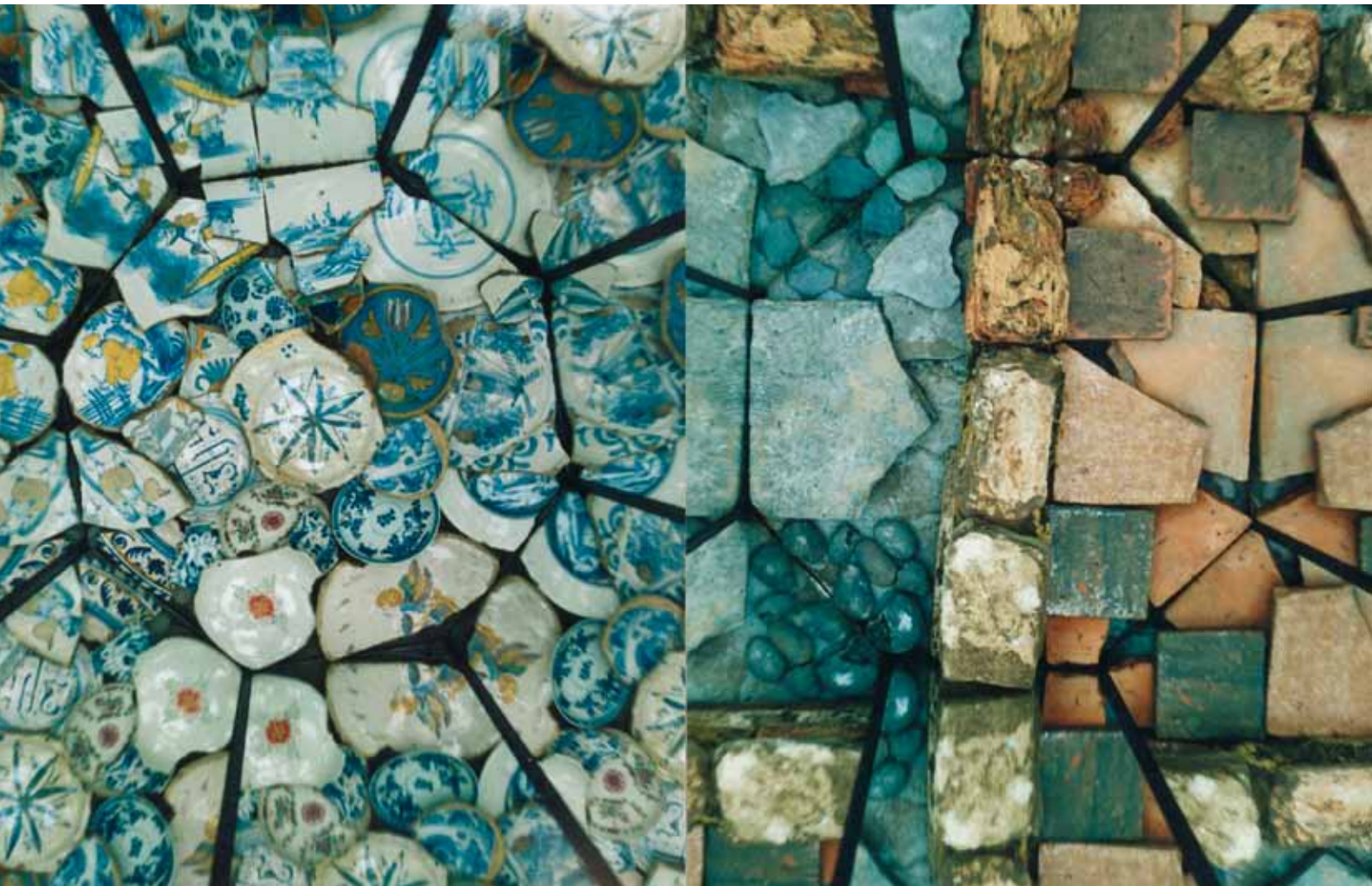
Kunstwerken

Kasteelterreinen vormen vaak een fraai decor voor kunstwerken. De bijdrage van kunstenaars aan inrichtingsplannen leidt dikwijls tot verrassende resultaten. In sommige gevallen is er een directe verwijzing naar het vroegere

kasteel, bijvoorbeeld door vormen of materialen te laten terugkomen, of er is een relatie gelegd met de geschiedenis van die plek. Zo zijn bij kasteel Ypestein in de buurt van Heiloo de contouren van het bouwwerk weergegeven met eenvoudige lage muurtjes, met op de hoeken vierkante torentjes. Deze bevatten kunstig gerangschikte archeologische vondsten, zoals aardewerk, botten en tegels die bij de opgravingen zijn aangetroffen. En op de plek van het verdwenen Kasteel Marckenburg in Schalkwijk staat nu een bronzen beeld van een steur op een schaal. Het verwijst naar een oorkonde waarin staat dat er voor de bisschop vanuit Utrecht per schip een steur werd aangevoerd tijdens de belegering van het kasteel in 1353.

Kasteelterreinen lenen zich bij uitstek voor landschappelijke kunstwerken of landart. Zo is in de Ravense Hoek in Hellevoetsluis een monumentaal lindenscherm neergezet. Dit groene kunstwerk of 'groeiwerk' fungeert als groene poort tot de nieuwe wijk.

De vondsten gedaan op het terrein van kasteel Ypestein zijn verwerkt in de contouren van het voormalige kasteel

‘Nieuwe’ kastelen

Er zijn recentelijk op verschillende plaatsen moderne kastelen gebouwd die geen relatie hebben met een historische voorganger. Ze zijn geïnspireerd op het kasteel in het algemeen. Voorbeelden hiervan zijn de Allingastate bij het Friese Allingawier; een langs de A6 in Almere gelegen, op Château Jemeppe in de Belgische Ardennen geïnspireerd kasteel, en een bij Harderwijk aan de A28 gelegen kasteel. Soms worden hele woonwijken ontworpen in de vorm van gefantaseerde oude vestingen of kasteelruïnes. Voorbeelden zijn De Haverleij in Den Bosch, Heerenmaten in Zevenaar en een ruïnestraatje in het Amersfoortse Kattenbroek. Sommige compleet met torens en muren, al dan niet in ruïneuze toestand, en met een ophaalbrug. Een andere ontwikkeling zijn reconstructies op plaatsen waar nooit een kasteel heeft bestaan. Zo is er in museumpark Terra Maris bij Domburg een houten toren op een motteheuvel gebouwd. Deze reconstructie is geïnspireerd op opgegraven Zeeuwse motteversterkingen en voorbeelden uit het buitenland. Wanneer daarbij gebruik wordt gemaakt van historische, ambachtelijke werkwijzen en gereedschappen dient deze *living history* een educatief doel.

Bij nieuwbouw is het kasteel of de ruïne de laatste tijd een geliefde inspiratiebron die blijkbaar ook bij de bewoners in de smaak valt

Foto rechts: De ultieme beleving van een opgegraven kasteel: een gereconstrueerde houten toren op een motteheuvel in het bij Domburg gelegen museumpark Terra Maris

Op zo'n manier kunnen kunstuitingen er dus aan bijdragen dat de bezoekers stilstaan en herinnerd worden aan de historische betekenis van de locatie, die ze anders misschien niet zouden opmerken.

Bij de plaatsing en fundering van grotere kunstwerken moet uiteraard rekening worden gehouden met aanwezige archeologische waarden.

Foto's links: In 2003 is het terrein van de Klinkenberg Bij het Drentse Gees ingericht. Voorafgaand is archeologisch onderzoek uitgevoerd naar de loop van de grachten. Met de verzamelde gegevens is de omgrachting deels uitgegraven en zijn de contouren van de voorburch met grond geaccentueerd. Doordat de begroeiing grotendeels gehandhaafd is, bleef de natuurlijke uitstraling behouden

Foto's rechts: Op het terrein van de waterburch van Eelde is in 2000 een omvangrijk inrichtingsplan uitgevoerd, gebaseerd op een opgraving in 1966. Een deel van de bomen werd verwijderd. Hierdoor werd de loop van de aanwezige grachten en wallen duidelijk. De vier wallen zijn aangevuld en gevisualiseerd door betonnen grondkeringen.

De aanwezige motteheuvel werd verhoogd

Foto hiernaast: De inrichting van de in 1943 opgegraven eerste burch van Kuinre dateert uit 1993. De met bakstenen opgevulde houtconstructies geven aan waar paalfunderingen van een ringmuur zijn gevonden. Een van de spaarbogen van de ringmuur is gereconstrueerd

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een goede architect kan een plan maken dat zowel recht doet aan de cultuurhistorie van de plek als aan de toekomstige functie. Bij ingewikkelde plannen kan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de planfase adviseren en een preadvies uitbrengen. Wordt een omgevingsvergunning aangevraagd, dan beoordeelt de Rijksdienst het plan en brengt namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een advies uit aan het bevoegd gezag. De dienst hanteert daarbij de richtlijnen uit deze brochure als een globaal toetsingskader. De gemeente maakt de uiteindelijke afweging of de vergunning wordt verleend.

Niet alleen de oorlog met de Fransen in 1672, maar ook de inval van de Fransen aan het eind van de achttiende eeuw resulteerde in veel verwoeste kastelen zoals kasteel Batenburg. De horizontale lagen van mergel, zogenaamde speklagen, zijn karakteristiek en zijn de meest noordelijke toepassing van dit materiaal in deze vorm in Nederland

5 DE KASTEELRUÏNE EN HET KASTEELRESTANT: SCENARIO'S

Kasteelruïnes zijn getuigenissen van een ingrijpende historische gebeurtenis of blikvanger in een romantisch decor. Zij bestaan bij de gratie van verval. Bouwen we op, dan is het geen ruïne meer. Doen we niets, dan zal er uiteindelijk weinig van overblijven. Het is dus zoeken naar een balans tussen monument, gebruiker en natuur. Wat zijn de mogelijkheden voor behoud op de lange termijn en voor ontwikkeling?

Kasteelruïnes ontleen hun waarde vaak aan oorlogshandelingen, natuurrampen, andere historische gebeurtenissen of bekende bewoners. Ze zijn het tastbare overblijfsel van een roerige periode uit de vaderlandse geschiedenis, een *lieu de mémoire*.

In de achttiende en negentiende eeuw werden sommige kasteelruïnes belangrijke blikvangers, overwoekerd door planten. Soms kreeg de natuur vrij spel, soms werden ze bewust zo in stand gehouden. In het laatste geval vaak in een parkachtige omgeving met vijvers en slingerende wandelpaden (de romantische ruïne), waar je kunt mijmeren op een bankje en waar dichters en schilders inspiratie vinden. Zie *De historische en de romantische ruïne* op de volgende pagina's. Geschiedenis en romantiek kunnen natuurlijk ook in één ruïne verenigd zijn. Bij het ontwikkelen van plannen en bij instandhouding is het belangrijk te weten om wat voor ruïne het gaat.

Kenmerkend voor de historische en de romantische ruïne is (de suggestie van) verval. De vraag is dan of een beperkte, gecontroleerde degradatie van een ruïne acceptabel is of dat we het verval een halt moeten toeroepen en de ruïne als het ware 'bevriezen'. De ruïne helemaal aan zijn lot overlaten is geen optie, want dan zal er uiteindelijk niets overblijven. Het ligt dus voor de hand er tenminste voor te zorgen dat de ruïne kunstmatig in stand blijft.

Een ruïne waarvan de romantische context verzwakt of verdwenen is, kan weer aan belevingswaarde en aantrekkingskracht winnen als deze zeer terughoudend wordt gerestaureerd en als begroeiing een kans krijgt en de omgeving zo wordt ingericht met paden, planten en waterpartijen dat 'de bedoeling' van de ruïne recht wordt gedaan. Dit geldt in mindere mate voor ruïnes die vooral van historische betekenis zijn.

Hierna schetsen we vier scenario's voor kasteelruïnes, die ook in combinatie met elkaar kunnen voorkomen.

De kasteelruïne wordt onderhouden, maar niet gewijzigd

Kasteelruïnes en -restanten zijn kwetsbaarder voor weersinvloeden dan intacte gebouwen die wind- en waterdicht zijn. Ze kunnen dus sneller vervallen. Ook vandalisme, struiken of bomen die wortelen in het metselwerk, en veranderingen van de grondwaterstand tasten de kwaliteit van het bouwwerk aan. Daarom is regelmatig onderhoud nodig. Dat voorkomt dat er op een gegeven moment ingrijpende en kostbare restauraties nodig zijn. Denk hierbij aan het verwijderen van schadelijke begroeiing, het vastzetten van losgeraakte stenen, het plaatselijk repareren van voegwerk of het herstellen van de constructie vanwege de stabiliteit van de ruïne.

Bij al dit soort onderhoudswerkzaamheden is het zaak terughoudend en conserverend te werk te gaan. Om een periodiek onderhoudsplan te kunnen opstellen moet eerst de schade aan de gebouwen en de onderliggende oorzaak goed in kaart worden gebracht en worden nagedacht over de juiste oplossingen. Dat kan een restauratiearchitect doen. Neem de tijd voor het plan, bijvoorbeeld door met proefmonsters te werken en te kijken naar het effect van de werkzaamheden bij andere ruïnes.

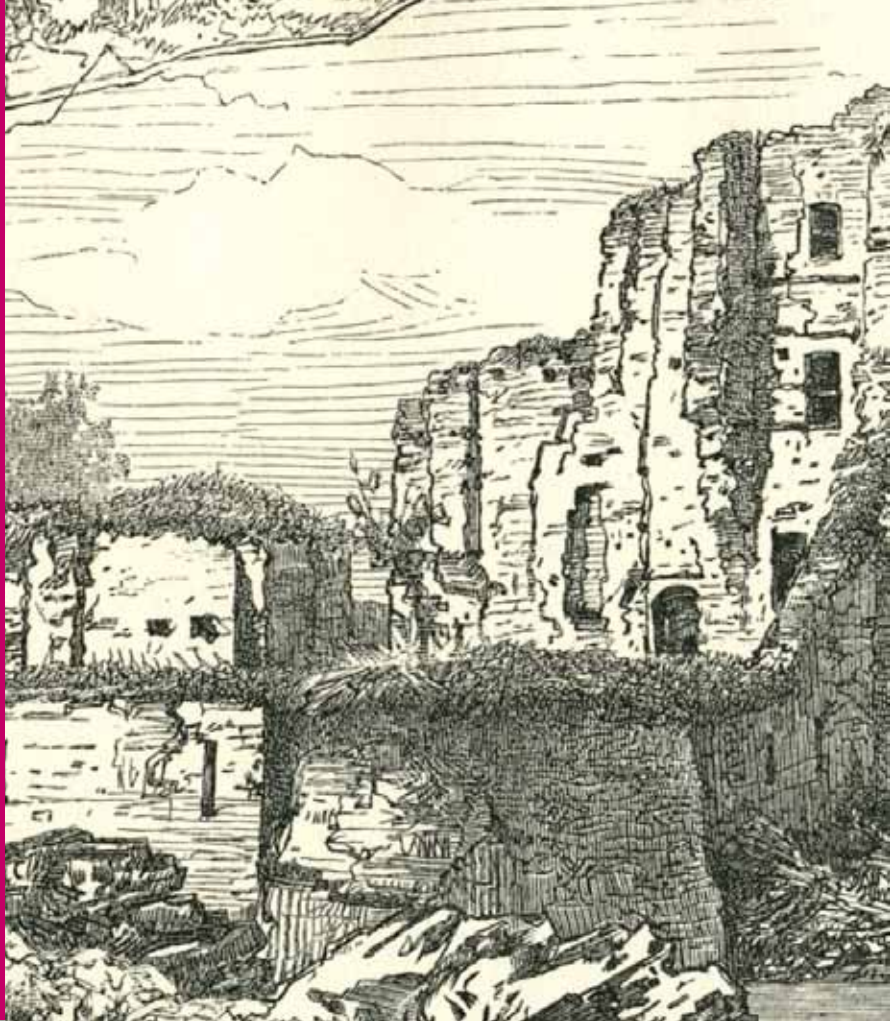
Naast bouwkundig en bouwhistorisch onderzoek is een verkenning nodig van bijzondere vegetatie in en rond het complex. Behoud van ruïne en flora kunnen met elkaar conflicteren. Sommige planten, zoals klimop of de wettelijk beschermde steenbreekvaren, zijn schadelijk voor het metselwerk. Andere dragen juist bij aan de instandhouding van muren, bijvoorbeeld door hun vochtregulerende werking of doordat ze grote temperatuurverschillen afdempen, waardoor de muren niet stuk vriezen.

Komen er beschermde plant- en diersoorten op en rondom de ruïne voor, dan kan dat gevolgen hebben voor eventueel te ondernemen bouwactiviteiten. Als uitwerking van de

Historische ruïnes

Historische ruïnes zijn merendeels ontstaan tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Daartoe behoren onder andere Kasteel Teylingen, het Gebroken Slot te Grubbenvorst, Daelenbroeck in Herkenbosch, Kasteel Strijen in Oosterhout en Kasteel Brederode in Santpoort. Deze ruïnes zeggen nog maar weinig over de strijd van toen. Door eeuwenlange verwaarlozing zijn heel wat verwoeste kastelen vervallen tot schamele overblijfselen. Sommige, waaronder Daelenbroeck, werden ook nog als steengroeve gebruikt. Een aantal kastelen werd verwoest in het Rampjaar 1672, nadat de Franse koning Lodewijk XIV de Nederlanden was binnengevallen. Dat overkwam bijvoorbeeld Slot Brakel, Kasteel Goudenstein in Haften, het Gennepershuis bij Gennep en Kasteel Valkenburg.

Ook oorlogshandelingen in de Napoleontische tijd (1795-1813) eisten hun tol. Het toen al tamelijk vervallen Valkhof in Nijmegen werd in 1796 gesloopt en de kostbare tufsteen werd daarna als bouw materiaal verkocht.

Links: Een tekening van het Valkhof in Nijmegen, kort na de sloop van het grootste deel van de overblijfselen, toont hoe een groepje mensen zich verpoost tussen de brokstukken in het net aangelegde park

Sommige kastelen raakten simpelweg in verval doordat ze niet langer bewoond werden: Montfort, Schaesberg, Stein, Duurstede, Toutenburg bij Vollenhove en de Ouborgh in Swalmen. Dan zijn er nog ruïnes ontstaan door natuurrampen, zoals het Huis te Merwede in Dordrecht, dat verwoest werd door de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Het oude kasteel Elsloo in Limburg werd begin zeventiende eeuw door de Maas verslonden. Meer dan 200 kastelen zijn in de Tweede Wereldoorlog geheel of gedeeltelijk verwoest.

Europese Habitatrichtlijn zijn in Nederland de *Natuurbeschermingswet* 1998 en de *Flora- en faunawet* van kracht. De eerste regelt gebiedsbescherming, onder andere via de Natura 2000-gebieden; vergunningverlener is de provincie. De laatste regelt soortenbescherming, uitgewerkt in het *Besluit aanwijzing dier- en plantensoorten flora- en faunawet*. Vergunningen en ontheffingen op basis van de Flora- en faunawet worden verleend door de Dienst Regelingen van het Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie. De gemeente kan u hierover meer vertellen.

De kasteelruïne krijgt een toeristisch-educatieve functie

Een ruïne toont per definitie een verhaal met vraagtekens. Wat maakte van het kasteel een ruïne: oorlog, een ramp of gebrekkig onderhoud? Hoe zag het kasteel er in zijn glorie-tijd uit? Wie woonden er?

Boven: Aan het eind van de negentiende eeuw leefde de belangstelling voor kasteelruïnes op. Vaak omdat er herinneringen aan historische gebeurtenissen of personen aan gekoppeld waren. Prenten en foto's droegen daaraan bij
Rechts: Een als ruïne beschilderd schot was een goedkope manier om een park te romantiseren: een schijnruïne in het park van Huis Welgelegen in Rijswijk. Foto uit 1875

Informatiepanelen

Informatiepanelen kunnen helpen dit soort vragen te beantwoorden. Ze maken de geschiedenis voor een breder publiek beleefbaar. Met vrij eenvoudige middelen is al veel te bereiken.

Op plekken waar u bezoekers uit de ruïne wilt weren vanwege gevaar of kwetsbaarheid van de restanten, beschermde planten en dieren, geven panelen het bezoek toch een informatieve meerwaarde. De borden zijn ook aantrekkelijk voor bezoekers die slecht ter been zijn. Zet de panelen op plekken waar mensen de ruïne goed kunnen overzien. Licht het kasteel ver van de bewoonde wereld, kies dan voor diefstal- en vandalismebestendige materialen.

In het algemeen geldt dat het voor toeristische aanpassingen niet gaat om maximale, maar om optimale aantallen bezoekers.

Virtuele werkelijkheid

Er zijn tegenwoordig ook digitale technieken om bezoekers via hun mobiele telefoon de historie van een site te laten herbeleven (*augmented reality*). Daarbij wordt slim gebruik

Romantische ruïnes

Romantische ruïnes zijn op natuurlijke wijze ontstaan of bewust door de mens gecreëerd. De met klimop en struiken begroeide ruïnes inspireerden tot hoogtepunten in de literatuur. In *Childe Harold's Pilgrimage* bezong Lord Byron de burchruïnes langs de Rijn in Duitsland. Ruïnes waren ook gewild bij schilders. Soms beeldden zij gebouwen die nog intact waren af als ruïnes. De Franse Hubert Robert deed dat bijvoorbeeld met het Louvre. De Engelse architect John Soane gaf een bevriend schilder, Joseph Gandy, opdracht zijn gloednieuwe Bank of England in Londen te schilderen als verwoest door een fictieve brand of natuurramp.

De cultus van de romantische ruïne heeft in nuchter Nederland niet zo'n hoge vlucht genomen. Toch zijn er enkele ruïnes waar een omgeving werd gecreëerd die opriep stil te staan bij de vergankelijkheid van het aardse bestaan. Ze droegen een stichtelijke boodschap uit: *memento mori*, hoed u voor ijdelheden, want alles keert terug tot stof. Zulke romantische ruïnes zijn nog te vinden bij Asten en Duurstede.

Op een torenfundament van kasteel Montfort, een ruïne ontstaan door verwaarlozing en door de verkoop van stenen als bouw materiaal, liet de toenmalige eigenaar in 1840 een klein jachtslot neerzetten. Vanhier had hij een prachtig uitzicht op de kasteelruïne en het omringende landschap. In de parkaanleg van de buitenplaatsen Park Voorn bij Utrecht en Frymerson bij Sint Odiliënberg vinden we ruïnes van oude huizen geïntegreerd in de landschappelijke parkaanleg met een nieuw hoofdgebouw. Dit gebeurde ook met de ruïne van de Toutenburg bij Vollenhove. In het park van kasteel De Haere bij Olst en bij het Huys ten Donck in Ridderkerk liggen enkele 'schijnruïnes'. Wie geen geld wilde uitgeven aan een 'nutteloze' ruïne, liet er eentje schilderen op een groot doek, dat als blikvanger op elke gewenste plek in het park neergezet kon worden.

gemaakt van de webcam, internetontvangst en gps op de smartphone of iPhone, en een speciaal programmaatje (app) dat te downloaden is van internet.

Wanneer de bezoeker zijn mobieltje voor de ruïne heen en weer beweegt, verschijnen er *points of interest* op het beeldscherm. Als hij daarop klikt, kan hij ter plekke bijvoorbeeld filmpjes en beeldmateriaal bekijken, en getuigenverlagen beluisteren. En zo komt de geschiedenis van die bijzondere plek tot leven zonder dat de kwetsbare ruïne daaronder hoeft te lijden.

Beheer en veiligheid

Het (weer) in gebruik nemen of meer toegankelijk maken van een ruïne heeft direct invloed op de veiligheid van bezoekers. In Nederland worden, in tegenstelling tot sommige landen rondom ons, strenge eisen gesteld aan de veiligheid op ruïnes. In een beheersplan dient u daarom ook voorzieningen voor veiligheid en toegankelijkheid voor het publiek op te nemen. Dat kan variëren van een eenvoudige verharding van paden voor bijvoorbeeld rolstoelbezoekers tot het aanbrengen van balustrades en trappen, en van het vastzetten van losliggend metselwerk tot het inbrengen van een staalconstructie om instorting te voorkomen.

Het toegankelijk maken van een ruïne heeft dus ook een keerzijde. Er kan soms een grote ingreep nodig zijn om de veiligheid te garanderen. De vraag is dan of die ingreep

in verhouding staat tot het gewenste doel. Laat vooraf onderzoeken of de technische staat van de ruïne de ingreep toelaat en wat de technische en bouwfysische gevolgen op korte en lange termijn zijn.

Soms kunnen functies samengevoegd worden. Zo kan een constructie die dient om delen van een ruïne overeind te houden tegelijk gebruikt of zo ontworpen worden dat hier bijvoorbeeld een trap of een loopbrug aan bevestigd kan worden.

Beperkte voorzieningen

Zaken als paden, trappen, uitkijpunten en plankieren kunnen ervoor zorgen dat bezoekers niet lukraak in en over de ruïne gaan dwalen en onbedoeld schade aanrichten. Sommige voorzieningen zijn nodig voor de veiligheid (zie hiervoor). Andere, zoals horeca, tentoonstellingsruimte en sanitair kunnen beter buiten de ruïne worden ondergebracht. Vooral bij romantische ruïnes kunnen ze de belevingswaarde van de ruïne en de landschappelijke of parkachtige omgeving verstoren. Verlichting, parkeervoorzieningen en grote bezoekersaantallen verdragen zich nu eenmaal moeilijk met de bewust beoogde, contemplatieve sfeer van de romantische ruïne. Door de functies te spreiden wordt de ruïne minder intensief belopen, wat het behoud ten goede komt.

Bij het toegankelijk maken en gebruiken van ruïnes zijn voorzieningen nodig zoals toiletten. De situering, vorm en architectuur daarvan vragen om een zorgvuldige afweging en een doordacht ontwerp

Het openstellen van ruïnes voor het publiek vraagt om veiligheidsmaatregelen die te combineren zijn met bijvoorbeeld het inbrengen van een staalconstructie om instorten te voorkomen

Is er buiten de ruïne geen ruimte voor voorzieningen, dan valt te onderzoeken of een ondergeschikt onderdeel van het gebouw te overkappen is. Een kap in het gebouwonderdeel zal de belevingswaarde minder verstoren dan een kap erop. Een kap kan ook eventuele kwetsbare onderdelen of een bijzondere muurafwerking beschermen.

De overkapping kan een traditionele vorm hebben, maar er zijn ook dunne, metalen constructies met glas denkbaar of een overspanning met speciaal zeildoek. Contrasterende ijle constructies laten de ruïne in veel gevallen sterker tot uitdrukking komen dan houten kappen met pannen of leien, die juist het beeld van het kasteel in welstand accentueren.

Algemeen geldt dat een ruïne die gewaardeerd wordt vanwege een historische gebeurtenis, wat meer ruimte laat voor kleinschalige functies dan een romantische ruïne. Voorop staat dat de boven- en ondergrondse archeologische resten niet lijden onder de voorzieningen.

Het kasteel wordt geheel of gedeeltelijk gereconstrueerd

Een vaak gekoesterde wens van de lokale bevolking is herbouw. Zo wordt de geschiedenis weer tastbaar teruggebracht, ontstaat er een bruikbaar gebouw en is de instandhouding verzekerd. De lijst met (vroegere) plannen voor de reconstructie van kasteelruïnes of -restanten is aanzienlijk. Ze variëren van nieuwbouw die de oude bouwvolumes benadert tot gedetailleerde herbouw van de oorspronkelijke situatie. Ze beogen allemaal een aantrekkelijke locatie te creëren om te wonen, te werken of te recreëren.

Ruïnes met een historische of romantische betekenis hebben echter een *point of no return* bereikt. Ze zijn al lang niet meer het beschadigde gebouw dat wacht op herbouw; hun huidige functie is die van ruïne. De vraag of ze teruggebracht kunnen worden in de vroegere situatie van welstand is daardoor niet meer aan de orde. Soms zijn ruïnes in het

Of een kasteel na een brand herbouwd wordt, hoe dat gebeurt en of het kasteel een nieuwe bestemming krijgt, hangt af van tal van factoren. Dit kan leiden tot creatieve keuzes

Bij de sloop van kasteel Swanenburg bij Gendringen rond 1900 bleven het bouwhuis en de toren van de voorburcht gespaard. Het bouwhuis brandde 1975 af. Door verwaarlozing en instorting is van de toren niet veel meer dan een stompje overgebleven

Om inwatering te voorkomen kan de muur worden afgewerkt met een mortel. Bij een kunststofmortel bestaat het risico op scheurvorming door het verschil in uitzetting tussen mortel en muurwerk. Het afdekken van muurwerk met graszoden (de onderste laag met de wortels naar boven, daarop een laag met de wortels naar beneden) geeft de muur een begroeid, natuurlijk en groen karakter in overeenstemming met het ruïnebeeld. In plaats van graszoden kan ook gekozen worden voor een begroeiing met sedum op een vochtregulerende ondergrond

Foto rechts: Niet alleen door oorlogsgeweld, maar ook door leegstand en daaropvolgend gebrek aan onderhoud vervielen kastelen tot ruïne, zoals de Oudborgh bij Swalmen

Bij de herbouw van het in 1945 verwoeste kasteel Nederhemert is niet teruggerestoreerd naar de situatie van vóór 1945, maar naar een achttiende-eeuwse situatie zonder ingangsvleugel en met een lage 'keukentoren' (niet zichtbaar op de foto)

verleden gerestaureerd of geconsolideerd. Hierdoor is als het ware een nieuwe laag aan de ruïne toegevoegd. Deze toevoegingen weerspiegelen de toenmalige visie op de omgang met dit type monumenten. De kasteelruïne krijgt hierdoor nog meer waarde. Een voorbeeld is de ruïne van Teylingen: het poortgebouw is ten dele gereconstrueerd.

Kasteelrestanten

Een kasteel dat is verwaarloosd of verwoest door een calamiteit in een niet te ver verleden noemen we eerder een kasteelrestant dan een kasteelruïne. De verwoeste staat heeft dan op zich geen betekenis – juist het kasteel in welstand was een identiteitsdrager van de stad of de streek. De huidige generatie herinnert zich het kasteel nog in die staat en ziet het graag weer hersteld.

Van belang is ook of er nog bewoners zijn: hun huis, hun eigen historie is immers verwoest. Continuïteit van bewoning is een groot goed. Herbouw ligt dan voor de hand, maar is vanwege de hoge kosten niet altijd mogelijk. Kasteel Renswoude, kasteel Heemstede bij Houten en kasteel Zwijsbergen bij Helvoirt konden na brand (res-

pectievelijk in 1985, 1987 en 2001) worden herbouwd en in gebruik genomen. Maar kasteel Born werd na een brand in 1930 niet herbouwd.

Of er herbouwd wordt, hoe dat gebeurt en of het kasteel een nieuwe bestemming krijgt, hangt af van tal van factoren. Denk aan de eigendomssituatie, de financiële positie van de eigenaar en de dekking door de verzekering, maar ook aan bouwhistorische en archeologische aspecten. Een geval apart vormen kastelen die in de Tweede Wereldoorlog verwoest zijn. Enkele zijn kort na de oorlog herbouwd om de negatieve herinnering uit te wissen en het gebouw zijn oude glorie terug te geven, zoals kasteel Doorwerth en Doornenburg. Andere zijn nooit herbouwd en liggen daar als onbedoelde getuigen van de Tweede Wereldoorlog, zoals de kastelen in Afferden (Bleijenbeek), Voorst (De Nijenbeek), het Limburgse Broekhuizen en Kessel. Voor een aantal zijn herbouwplannen in ontwikkeling. De kasteelruïne in Deurne is na 1945 bewust niet herbouwd. Overigens niet om er een oorlogsmonument van te maken, maar vanwege het schilderachtige van de bouwval en het omringende groen – een late romantische ruïne. Het zijn financiële en emotionele, maar daarom niet minder valide argumenten die bepalen of restanten uit de

Een verdwenen muur van het tot voor kort ruïneuze kasteel Nederhemert is bij gebrek aan voldoende gegevens niet gereconstrueerd, maar vervangen door een wand in eigentijdse vorm en materialen

Koldinghus in Kolding (Denemarken): de ruïne van het uitgebrande kasteel is door een reversibele, in materiaal en kleur duidelijk afwijkende completering voor verschillende doeleinden geschikt gemaakt

Tweede Wereldoorlog uitendelijk als (historische) ruïne worden bewaard of herbouwd. Als de lokale bevolking niet blijvend aan de oorlog herinnerd wil worden door de aanwezigheid van een kasteelrestant, ligt de keus voor herbouw het meest voor de hand.

Scenario's

Reconstructie in oorspronkelijke staat, in 'oude' materialen en detaillering

Door het kasteelrestant in de 'oorspronkelijke staat' terug te brengen wordt de beeldwaarde hersteld – vooral als het gebouw in een fraai tuincomplex of park ligt, bijvoorbeeld met een oprijlaan erheen. Voorwaarde bij reconstructie is dat er voldoende gegevens bekend zijn, zoals foto's en opmetingen van de oude situatie.

In enkele gevallen wordt het kasteel herbouwd naar een oudere, meer gewaardeerde bouwphase dan de fase die het vertoonde vlak voor de verwoesting.

Vanuit een oogpunt van monumentenzorg is het discutabel als latere, relevante, historische fasen bij herstel of herbouw verdwijnen. Bijvoorbeeld: het weglaten van een negentiende-eeuwse aanbouw om het 'puur' middeleeuws beeld te herstellen. Hetzelfde geldt voor eventuele eerdere restauratiefasen. Een gebouw, ook een ruïne of restant, ontleent in de meeste gevallen een deel van zijn monumentale waarden aan de gelaagdheid van de bouwperiodes, de sporen die successieve bewoners en functies hebben nagelaten. Dus niet aan de stijlzuivere verschijningsvorm van één moment.

Herbouw met nieuwe materialen

Bij deze vorm van reconstructie wordt het verwoeste gedeelte herbouwd, maar zorgen afwijkende detaillering, kleur en materialen ervoor dat de herbouw als zodanig herkenbaar is.

Herbouw in nieuwe vormen en materialen

Hierbij wordt herbouwd in herkenbare, eigentijdse vormen en materialen, al dan niet geïnspireerd op de oorspronkelijke bouwmassa. Een herbouw of completering in eigentijdse vorm en materialen geeft het kasteelrestant een nieuwe betekenis.

Keuze

De keus voor een van de drie bovenstaande scenario's vergt een zorgvuldige belangenafweging: leidt de reconstructie tot sloop van recentere monumentale waarden? Wat slopen we? Waarom willen we terug naar een verder verleden? Weten we wel genoeg van dat verleden? Biedt de reconstructie een kans, bijvoorbeeld een educatieve kans door een historisch-ambachtelijk bouwproject? Hoe sluiten de reconstructie en de nieuwe functie aan bij de historisch gegroeide omgeving? Welke moderne materialen laten het oude in zijn waarde of ondersteunen het beeld daarvan? In elk geval zal een zorgvuldige, beredeneerde keuze tot het beste resultaat leiden. Bij gebouwen als kasteelruïnes, die voor de lokale gemeenschap van veel betekenis zijn, ligt het in de rede ook de opvattingen en herinneringen van omwonenden te raadplegen.

Linksboven: Doorwerth zoals het na de Tweede Wereldoorlog herbouwd is. De vleugel links is een reconstructie op basis van een tekening van Jan de Beijer uit 1744

Rechtsboven: Van het kasteel te Schagen restten alleen twee ronde torens. In aangepaste stijl zijn de twee vierkante torens met de tussenliggende vleugel herbouwd op de oude fundering

Linksonder: Kasteel Seypestein is in het begin van de twintigste eeuw gebouwd. Het gaat om een gefantaseerde reconstructie op de funderingen van het verdwenen kasteel

Rechtsonder en pagina hiernaast: Kasteel Heemstede bij Houten brandde in 1987 bijna volledig uit. De discussie over de herbouw, in moderne of in zeventiende-eeuwse vorm, werd uiteindelijk ten gunste van de laatste optie beslecht. Deze kwam in 2002 gereed. Nu zijn er een bedrijf en een restaurant ingevestigd. Van buiten oogt het kasteel authentiek, binnen is het door het plaatsen van een lift aangepast aan de eisen van de huidige tijd

BIJLAGE 1: WAARDERINGSKRITERIA

De *Monumentenwet 1988* heeft monumenten gedefinieerd als vervaardigde zaken of terreinen die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde, welke waarden bij archeologische terreinen in de bodem kunnen zitten. De criteria zijn nader gespecificeerd: voor de waardering van de overblijfselen van kastelen hanteert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed criteria voor respectievelijk archeologisch erfgoed (bij archeologische kasteelterreinen) en gebouwd erfgoed (bij kasteelruïnes). Omdat de criteria op onderdelen verschillen, geven we ze hier afzonderlijk weer.

Archeologische kasteelterreinen

De archeologische beroepsgroep heeft voor de waardering van archeologisch erfgoed een waarderingssystematiek ontwikkeld. Deze is vastgelegd in het *Kwaliteitshandboek Nederlandse Archeologie* (KNA) en wordt ook door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gehanteerd. De waardering speelt een leidende rol bij het bepalen van de behoudenswaardigheid van archeologische vindplaatsen en hiermee bij de aanwijzing van archeologische terreinen als monument en bij het wijzigen daarvan. De waardering is gebaseerd op drie hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in twee of meer subcriteria.

De waardering gebeurt in drie stappen. Ten eerste wordt nagegaan of vindplaatsen vanwege hun belevingswaarde als behoudenswaardig getypeerd kunnen worden. De vindplaatsen worden vervolgens op hun fysieke kwaliteit beoordeeld. Vindplaatsen die op grond van hun fysieke kwaliteit als in principe behoudenswaardig zijn aangemerkt, worden vervolgens gewaardeerd op hun inhoudelijke kwaliteit.

I Waardering op belevingsaspecten (cultuurhistorische waarde)

De belevingswaarde van een archeologisch monument valt uiteen in twee criteria: schoonheid en herinneringswaarde. Bij beide gaat het vooral om zichtbare vindplaatsen.

Schoonheid

De schoonheid is de esthetisch-landschappelijke waarde van een archeologisch monument, die in de zichtbaarheid van de vindplaats tot uiting komt:

1. zichtbaarheid vanaf het maaiveld als landschapselement;
2. vorm en structuur;
3. relatie met omgeving.

Herinneringswaarde

De herinneringswaarde is de herinnering die het archeologisch monument oproept over het verleden:

1. verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenis;
2. associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis.

II Waardering op fysieke criteria

De fysieke kwaliteit wordt bepaald door de mate waarin archeologische overblijfselen nog intact en in hun oorspronkelijke positie aanwezig zijn. Binnen deze waarde wordt onderscheid gemaakt tussen de criteria gaafheid en conservering. Bij het criterium gaafheid moet ook de stabiliteit van de fysische omgeving in beeld worden gebracht; vooral onder water kan de gaafheid van een vindplaats door natuurlijke processen snel veranderen.

Gaafheid

Gaafheid is de mate van het niet-verstoord zijn en de stabiliteit van de fysieke omgeving:

1. aanwezigheid van grondsporen;
2. gaafheid van grondsporen;
3. ruimtelijke gaafheid;
4. stratigrafie intact;
5. mobilia in situ;
5. ruimtelijke relatie tussen mobilia onderling;
6. ruimtelijke relatie tussen mobilia en sporen;
7. aanwezigheid antropogeen biochemisch residu;
8. stabiliteit van de natuurlijke omgeving.

Conservering

Met conservering bedoelen we de mate waarin archeologisch vondstmateriaal bewaard is gebleven:

1. conservering anorganische artefacten (aardewerk, metaal, glas, overig);
2. conservering organisch materiaal (hout, bot, leer, zaden, overig).

III Waardering op inhoudelijke criteria

Binnen deze waarde wordt onderscheid gemaakt tussen vier criteria, te weten: zeldzaamheidswaarde, informatiewaarde, ensemblewaarde en representativiteit.

Zeldzaamheidswaarde

De zeldzaamheid is de mate waarin een bepaald type monument schaars is (geworden) voor een periode of in een gebied:

1. aantal vergelijkbare vindplaatsen van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode, binnen dezelfde archeoregio, waarvan de aanwezigheid is vastgesteld;
2. idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart.

Informatiewaarde

De informatiewaarde is de betekenis van een monument als bron van kennis over het verleden:

1. opgraving/onderzoek van vergelijkbare vindplaatsen binnen dezelfde archeoregio (minder/meer dan vijf jaar geleden; volledig/partieel);
2. recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeoregio;
3. recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeologische periode;
4. passend binnen een vastgesteld onderzoeksprogramma van een universitair instituut of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Ensemblewaarde (archeologische en landschappelijke context)

De ensemble- of contextwaarde is de meerwaarde die aan een monument wordt toegekend op grond van de mate waarin sprake is van een archeologische context en van een landschappelijke context.

Archeologische context

1. synchrone context: er zijn vindplaatsen uit dezelfde periode binnen de microregio;
2. diachrone context: er zijn vindplaatsen uit opeenvolgende perioden binnen de microregio.

Landschappelijke context

1. fysisch- en historisch-geografische gaafheid van het contemporaine landschap;
2. aanwezigheid van contemporaine organische sedimenten in de directe omgeving.

Representativiteit

De representativiteit is de mate waarin een bepaald type monument karakteristiek is voor een periode, dan wel een gebied:

1. kenmerkendheid voor een bepaald gebied en/of periode;
2. aantal vergelijkbare vindplaatsen van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en waarvan behoud is gegarandeerd;
3. idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart.

Kasteelruïnes en -restanten

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig worden vastgesteld. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw.

De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De grondslagen van de waardering van het gebouwde erfgoed liggen in de domeinen van kunst en geschiedenis. Daarnaast spelen geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering. Ook gaafheid en zeldzaamheid zijn van invloed. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

I Cultuurhistorische waarden

1. bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. bijzondere herinneringswaarde.

II Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. bijzonder belang voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. bijzonder belang voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar;
3. hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. bijzonder materiaalgebruik, bijzondere ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III Situationele en ensemblewaarden

1. essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2. a. bijzondere, beeldbepalende betekenis voor het aanzien van zijn omgeving;
b. bijzondere betekenis voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en de bijbehorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
b. wijze van verkaveling, inrichting, voorzieningen.

IV Gaafheid en herkenbaarheid

1. architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van exterieur en/of interieur;
2. materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg en dergelijke);
6. in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V Zeldzaamheid

1. absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. relatieve zeldzaamheid in relatie tot een of meer van de onder I tot en met III genoemde kwaliteiten.

BIJLAGE 2: WET- EN REGELGEVING EN MONUMENTENBELEID

Bescherming van de kasteelruïne en het kasteelrestant

Kasteelruïnes en kasteelrestanten zijn vaak beschermd als gebouwd monument – dit ter onderscheid van de archeologische monumenten. De aanwijzing geschiedt op grond van de *Monumentenwet 1988*. Wijzigingen aan een dergelijk monument vragen om een omgevingsvergunning voor de activiteit ‘monument wijzigen’, waarover hieronder meer. Daarnaast zijn er gemeentelijke en – soms provinciale – monumenten. Ook voor deze monumenten geldt een omgevingsvergunningplicht. Niet als afzonderlijk monument aangewezen panden, bijvoorbeeld beeldbepalende of voor een streek karakteristieke panden, kunnen voor wat betreft hun buitenaanzicht en omgeving worden beschermd via ruimtelijke ordeningsinstrumenten (zie hoofdstuk 2).

Met de cultuurhistorische waarden in een gebied, dus ook die van beschermde monumenten, wordt per 1 januari 2012 rekening gehouden in het bestemmingsplan. Dit wordt als gevolg van de modernisering van de monumentenzorg bepaald in artikel 3.1.6 lid 2 onder a van het *Besluit ruimtelijke ordening*.

Juridische status van het archeologische monument: wel of geen beschermd monument?

De juridische status van archeologische monumenten is ingewikkelder. Het merendeel van de kasteelterreinen is niet beschermd op grond van de *Monumentenwet 1988*. Dit komt grotendeels doordat de exacte locatie van veel kastelen onbekend is of lange tijd was. De resten van talloze kastelen liggen nog verscholen in de bodem of in het water, zonder als zodanig te zijn herkend. Nog steeds worden bij bodemontsluitingen en andere ingrepen in het landschap kasteelterreinen ontdekt. Bij nog bestaande kastelen en kasteelruïnes zijn de bovengrondse gebouwen doorgaans wel aangemerkt als rijksmonument, maar zijn de archeologische waarden in het terrein vaak niet wettelijk beschermd. Voorbeelden hiervan zijn de ruïne van Brederode in Santpoort en de Burcht te Leiden.

Bescherming van bepaalde archeologische kasteelterreinen – de rijksmonumenten – is geregeld in de *Monumentenwet 1988*. Wie een beschermd archeologisch monument wil wijzigen of verstoren moet een monumentenvergunning aanvragen; zie hieronder bij *Wijziging van archeologische monumenten*.

Naast van rijkswege beschermde kasteelterreinen kennen we in ons land door gemeente en provincie beschermde monumenten, volgens de gemeentelijke of provinciale monumentenverordening. Bevoegd gezag bij wijzigingen en verstoringen is dan meestal de gemeente. Een voorbeeld van een kasteelterrein dat provinciale bescherming geniet, is het terrein van kasteel Cronenburg in Castricum. Dit is in 2003 als provinciaal monument aangewezen. Voorts zijn sommige kasteelterreinen planologisch beschermd via de *Wet ruimtelijke ordening* en de *Monumentenwet 1988*.

In het gemeentelijk bestemmingsplan kan een aanlegvergunning verplicht worden gesteld voor het uitvoeren van bepaalde grondwerkzaamheden (omgevingsvergunning voor het uitvoeren van een werk of werkzaamheid als bedoeld in art. 2.1 lid 1 onder b van de Wabo). In de voorschriften kan dan bijvoorbeeld worden aangegeven tot welke diepte de werkzaamheden maximaal mogen worden uitgevoerd. Ook aan een omgevingsvergunning voor andere activiteiten kunnen voorschriften worden verbonden in het belang van de archeologische monumentenzorg. Dit kan behalve bij een aanlegactiviteit ook bij een bouwactiviteit (mits in het bestemmingsplan bepaald), ingeval van sloop in een beschermd stads- of dorpsgezicht en bij planologisch strijdig gebruik. Bij archeologische rijksmonumenten is daarnaast de eerdergenoemde monumentenvergunning verplicht.

Of een kasteelterrein een archeologisch monument is, wordt onder meer vermeld op de provinciale *Archeologische Monumentenkaart* (AMK). Op deze kaart staan alle bekende archeologische terreinen aangegeven

waaraan een relevant archeologisch belang is toegekend. Onderscheid wordt hierbij gemaakt in terreinen van archeologische waarde, terreinen van hoge archeologische waarde en terreinen van zeer hoge archeologische waarde. Van de laatste categorie is een aantal aangewezen als beschermd monument. Voor alle op de AMK aangegeven terreinen dient behoud vanuit het belang van de archeologische monumentenzorg te worden nagestreefd.

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo): het wijzigen van een monument

Bij het wijzigen van een beschermd monument dient de eigenaar of gebruiker rekening te houden met de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo). Voor het slopen, verstoren, verplaatsen of in enig opzicht wijzigen van een beschermd monument, of voor het zodanig herstellen of (laten) gebruiken van het beschermd monument dat het wordt ontsierd of in gevaar gebracht, is een omgevingsvergunning vereist. Voor gebouwde en aangelegde rijksmonumenten is dit geregeld in art. 2.1 lid 1 onder f van de Wabo. Voor de gemeentelijke en provinciale monumenten, zowel gebouwde als archeologische, is de vergunningplicht geregeld in de monumentenverordening, in samenhang met art. 2.2 lid 1 onder b van de Wabo. Voor rijksbeschermden archeologische monumenten is de vergunningprocedure geregeld in de *Monumentenwet 1988* (art. 11 e.v.), waarover verderop meer.

Vooroverleg: meer zekerheid en snelheid in de vergunningprocedure

In het algemeen is het raadzaam om, als er een beschermd monument in het geding is, voorafgaand aan de vergunningaanvraag al contact te zoeken met de vergunningverlener: het bevoegd gezag. Dit gebeurt het best nog voordat het definitieve plan is opgesteld. Een dergelijk overleg heet een vooroverleg. Bij gebouwde en aangelegde rijksmonumenten kan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hierbij op verzoek van het bevoegd gezag aanschuiven, al dan niet via de daartoe ingestelde provinciale steunpunten monumentenzorg. Een aantal steunpunten biedt een regulier platform voor vooroverleg. Bij archeologische rijksmonumenten is de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bevoegd gezag en voert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het vooroverleg.

Tijdens het vooroverleg kan het bevoegd gezag de aanvrager informeren over de wijze waarop deze rekening kan houden met de cultuurhistorische waarden en met eventuele kwaliteitseisen of uitvoeringsvoorschriften die voor monumenten gelden. Ook kan de aanvrager helderheid krijgen over de indieningsvereisten, die van geval tot geval kunnen verschillen. Tijdens het vooroverleg worden wederzijdse verwachtingen helder. Zo valt te voorkomen dat de vergunning geweigerd wordt omdat een voorgenomen ingreep onvoldoende rekening houdt met de cultuurhistorische waarden. Ook kan vooroverleg voorkomen dat een vergunningprocedure wordt opgeschort, omdat na indiening van de aanvraag nog allerlei stukken nodig blijken, die alsnog bij de aanvrager moeten worden opgevraagd. In een dergelijk geval wordt de beslistermijn voor het bevoegd gezag opgeschort, waardoor de procedure langer duurt.

Het bevoegd gezag en adviseurs

Het bevoegd gezag is meestal de gemeente. Slechts in enkele gevallen is het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie of zijn Gedeputeerde Staten (GS) het bevoegd gezag. Is een aanvraag eenmaal ingediend, dan brengt de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* in de volgende gevallen namens de minister van OCW een advies uit aan het bevoegd gezag: sloop, gedeeltelijke sloop of daarmee in impact vergelijkbare wijziging van het rijksmonument, reconstructie van het rijksmonument of een belangrijk deel daarvan, of herbestemming. (art. 6.4 Besluit omgevingsrecht). De adviestertermijn bedraagt maximaal acht weken.

Gedeputeerde Staten hebben een adviesbevoegdheid indien het rijksmonument gelegen is buiten de bebouwde kom en de werkzaamheden vallen onder de ingrepen waarover ook de minister van OCW adviseert. Ook voor GS bedraagt de adviestertermijn maximaal acht weken.

De gemeentelijke monumentencommissie adviseert het college van B&W over de aanvraag voor een omgevingsvergunning, ook als een ander bestuursorgaan dan B&W bevoegd gezag is. In dat geval adviseert B&W aan het bevoegd gezag, met medeneming van het advies van de monumentencommissie (art. 15 Monumentenwet 1988). De adviestermin gaat in op de datum van het adviesverzoek, mits alle relevante stukken zijn bijgevoegd. Dit zijn alle stukken die noodzakelijk zijn voor de beoordeling van de aanvraag dan wel het ontwerpbesluit.

Lengte vergunningprocedure

De Wabo kent twee verschillende voorbereidingsprocedures voor de behandeling van aanvragen om een omgevingsvergunning: de reguliere en de uitgebreide voorbereidingsprocedure.

Bij rijksmonumenten geldt de uitgebreide procedure indien de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om advies moet worden gevraagd (zie hiervoor). In alle overige gevallen geldt de reguliere procedure. Voor gemeentelijke en provinciale monumenten geldt overigens altijd de reguliere procedure. Met de reguliere voorbereidingsprocedure krijgt de aanvrager binnen acht weken een beslissing, met een maximale verlenging van zes weken. Indien het bevoegd gezag deze termijn overschrijdt zonder een beslissing te nemen, volgt vergunningverlening van rechtswege. Dat wil zeggen dat de aanvrager automatisch een omgevingsvergunning krijgt. Bij de uitgebreide procedure treedt de vergunning in werking een dag na de afloop van de termijn voor het indienen van een beroepschrift. Dat is zes weken na bekendmaking van het besluit aan de aanvrager. Beroep schort de werking van de vergunning niet op. Opschorting kan alleen via een voorlopige voorziening.

Advies op aanvraag of op ontwerpbesluit?

Het bevoegd gezag kan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed advies vragen na binnenkomst van de aanvraag om een omgevingsvergunning of pas na opstelling van het ontwerpbesluit op die aanvraag. Bij rijksmonumenten verdient het aanbeveling om alle adviseurs al in te schakelen bij de aanvraag. Het bevoegd gezag kan dan alle adviezen meewegen voor het ontwerpbesluit. Dit bevordert de snelheid van de behandeling van de aanvraag, doordat de adviseurs tegelijkertijd adviseren en niet na elkaar in het proces. Het verkleint ook het risico dat de vergunning sterk moet worden aangepast naar aanleiding van een advies dat pas op het ontwerpbesluit is uitgebracht.

Rechtsbescherming

De rechtsbeschermingsmogelijkheden verschillen iets per voorbereidingsprocedure. Indien de reguliere procedure van toepassing is, kunnen de aanvrager en andere belanghebbenden een bezwaarschrift indienen tegen de beslissing op de aanvraag waarmee zij het oneens zijn. Indien zij het evenmin eens zijn met de beslissing van het bevoegd gezag op bezwaar, staat er beroep open bij de rechtbank en daarna hoger beroep bij de Raad van State. Ook bij de uitgebreide procedure geldt er rechtsbescherming in drie instanties. In plaats van de mogelijkheid van bezwaar kan eenieder zijn zienswijze geven op het ontwerpbesluit. Dit wordt door het bevoegd gezag met zes weken ter inzage gelegd voordat het een definitief besluit neemt. Nadat het bevoegd gezag een definitief besluit heeft genomen, is er beroep mogelijk bij de rechtbank en ten slotte hoger beroep bij de Raad van State. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan namens de minister van OCW bezwaar of beroep aantekenen of een zienswijze indienen. Dit staat los van de adviesbevoegdheid van de minister. De minister is immers ook steeds belanghebbende bij de vergunningverlening ingeval van een rijksmonument.

Wijziging van archeologische rijksmonumenten

Voor van rijkswege beschermde archeologische monumenten geldt de archeologische monumentenvergunningplicht op grond van de Monumentenwet 1988 (art. 11 en verder). Bevoegd gezag in deze procedure is de minister van OCW. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voert het vooroverleg met de eigenaar, zo mogelijk samen met een vertegenwoordiger van de gemeente.

De vergunningaanvraag wordt ingediend bij de gemeente, echter niet via het Omgevingsloket online, dat is voorbehouden voor de Wabo-procedure. De gemeente stuurt de aanvraag onverwijld door naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die uiteindelijk namens de minister op de aanvraag beslist. Op basis van vooronderzoek (zie ook hoofdstuk 3) beoordeelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed of het voorgenomen werk mag worden uitgevoerd en onder welke voorwaarden. Bij de afweging van belangen staat voorop dat aantasting van de in de bodem aanwezige archeologische waarden moet worden voorkomen (behoud *in situ*) of tot een minimum beperkt. Voordat een definitief besluit wordt genomen, legt de gemeente het ontwerpbesluit ter inzage. Eventuele zienswijzen stuurt de gemeente direct door naar de Rijksdienst, die deze betreft bij het definitieve besluit.

Bij op grond van een gemeentelijke of provinciale verordening beschermde kasteelterreinen geldt de Wabo met de reguliere voorbereidingsprocedure zoals hierboven omschreven. De vergunning wordt aangevraagd via het Omgevingsloket online. Het bevoegd gezag, meestal de gemeente, maakt de afweging of de vergunning wel of niet wordt verleend en onder welke voorwaarden.

Nadere informatie

Meer informatie over de Wabo is te vinden op www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingsvergunning. Voor gerichte vragen over rijksmonumenten in relatie tot de Wabo kunt u contact opnemen met de Info-Desk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of (033) 421 7 456. De Monumentenwet 1988 is te raadplegen op www.cultureelerfgoed.nl/monumenten.

Bouwbesluit: vrijstellingen voor monumenten

Het *Bouwbesluit 2003* (per 1 april 2012: *Bouwbesluit 2012*) geeft voor het bouwen van bouwwerken voorschriften met betrekking tot veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Ook bij de restauratie van monumenten moet rekening worden gehouden met de voorschriften van het *Bouwbesluit*.

Voor gemeentelijke, provinciale en rijksmonumenten bevat het *Bouwbesluit* echter een ontheffingsmogelijkheid (artikel 1.13 *Bouwbesluit 2012*). Hiermee wordt voorkomen dat bij bouwwerkzaamheden aan een monument de voorschriften van het *Bouwbesluit* onwenselijke effecten op het karakter van het monument zouden kunnen hebben. De ontheffing komt erop neer dat als voor het wijzigen van een monument een omgevingsvergunning is verleend en aan deze vergunning voorschriften zijn verbonden die afwijken van de voorschriften van het *Bouwbesluit*, uitsluitend de voorschriften van de vergunning van toepassing zijn. Als in de omgevingsvergunning géén voorschriften zijn opgenomen, betekent dit dat de voorschriften van het *Bouwbesluit* voor bestaande bouw van toepassing zijn, ook al is er sprake van een monument. In het geval dat duidelijk is dat toepassing van een voorschrift van het *Bouwbesluit* een ongewenst effect zal hebben op het karakter van het monument is het dan ook belangrijk dat hierover in de omgevingsvergunning een andersluidend voorschrift wordt opgenomen.

Meer informatie over wet- en regelgeving voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, www.cultureelerfgoed.nl.

BIJLAGE 3: FINANCIERING EN SUBSIDIE

Voor de instandhouding van rijksmonumenten bestaan financieringsregelingen, zoals subsidieregelingen, fiscale aftrekmogelijkheden en financieringsfaciliteiten van het Nationaal Restauratiefonds (NRF). Dit geldt zowel voor van rijkswege beschermde gebouwen, als voor archeologische terreinen en groenaanleg.

Brim-subsidie

Werkzaamheden om rijksbeschermden ruïnes in stand te houden, komen in principe in aanmerking voor subsidie op grond van het *Besluit rijkssubsidieëring instandhouding monumenten* (Brim). Ruïnes, archeologische terreinen en beschermde groenaanleg vallen in dit besluit in de categorie ‘overige monumenten’.

Subsidieëring geschiedt op basis van een recent inspectierapport en een instandhoudingsplan voor zes jaar waarin de fasering van voorgenomen werkzaamheden is vastgelegd. Werkzaamheden dienen wel sober en doelmatig te zijn, en van belang voor de instandhouding van bestaande monumentale waarden. Bij ruïnes en kasteelterreinen kan dit bijvoorbeeld gelden voor het vastzetten van losse stenen, het uitbaggeren van een gracht, het verwijderen van opschot. Voor de subsidiabele kosten geldt een drempel en in de *Regeling rijkssubsidieëring instandhouding monumenten 2011* (en eventuele opvolgers) is een maximum vastgelegd.

Reconstructie of het toegankelijk maken voor publiek is over het algemeen niet subsidiabel. Daarmee worden namelijk geen bestaande monumentale waarden in stand gehouden.

Laagrentende lening

In plaats van subsidie kunnen veel eigenaren ook kiezen voor een laagrentende lening bij het Nationaal Restauratiefonds (www.restauratiefonds.nl).

Kosten van onderhoud aan rijksmonumenten kunnen ook van de belasting worden afgetrokken. Hiervoor gelden voorwaarden. Het Bureau Monumentenpanden van de Belastingdienst moet vooraf kunnen vaststellen welke kosten aftrekbaar zijn. Informatie kan worden ingewonnen bij het Bureau Monumentenpanden van de Belastingdienst, (033) 450 52 77.

Meer informatie

Meer informatie over financiële steun voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (www.cultureelerfgoed.nl). Daar kunt u ook terecht voor actuele subsidiegegevens en eventuele kortlopende subsidieregelingen. Informeer ook bij uw provincie of gemeente naar subsidiemogelijkheden.

BIJLAGE 4: NUTTIGE ADRESSEN

Archeologische Monumentenwacht

De archeologische monumentenwacht is een onafhankelijke organisatie die actief is in geheel Nederland. De archeologische monumentenwacht inspecteert voor hun abonnees archeologische terreinen en adviseert hen. Zie verder www.archeomw.nl

Architecten

Via de website van de algemene Beroepsvereniging van Nederlandse Architecten (BNA) zijn alle aangesloten architectenbureaus in Nederland te vinden: www.bna.nl.

Daarnaast is er de Vereniging voor Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Leden zijn in het bezit van een GEAR-certificaat (Gezamenlijke Erkenningsregeling van Architecten werkzaam in de Restauratie). Deze regeling waarborgt dat aangesloten bureaus aan specifieke eisen voldoen om op een verantwoorde manier met monumenten om te gaan. Zie www.vawr.nl.

Bond van Nederlandse Bouwhistorici

Op 18 juni 2010 is de bond voor Nederlandse bouwhistorici opgericht. Het belangrijkste doel van de bond is om een waarborg te bieden voor de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek: www.bouwhistorici.nl

Convent van Gemeentelijk Archeologen (CGA)

Een aantal Nederlandse gemeenten heeft een eigen stads- of gemeentelijk archeoloog of archeologische dienst. Meer dan vijftig hiervan zijn verenigd in het convent gemeentelijk archeologen. Een van de doelstellingen van het CGA is het bevorderen van archeologie als onderdeel van de cultuurhistorisch beleid en beheer. Zie www.gemeente-archeologen.nl

Monumentenwacht Nederland

In iedere provincie in Nederland is een monumentenwacht actief. De monumentenwacht is een onafhankelijke organisatie die monumenten van abonnees inspecteert en hen adviseert. Zie verder www.monumentenwacht.nl.

Nederlandse Kastelenstichting

De Nederlandse Kastelenstichting zet zich in voor het behoud van de Nederlandse kastelen en hun omgeving. Elk kasteel en landhuis vertegenwoordigt een deel van ons cultureel erfgoed en daar moeten we voorzichtig mee omgaan. Met de steun van begunstigers kan de Nederlandse Kastelenstichting haar doel nastreven: www.kastelen.nl

Nederlandse Vereniging van Archeologische Opgravingsbedrijven (NVAO)

De NVAO vertegenwoordigt een aantal bedrijven die zich voornamelijk met gravend archeologisch onderzoek bezighouden. Zie www.opgravingsbedrijven.nl

Restauratieaannemers

Restauratiebedrijven die lid zijn van de Vakgroep Restauratie worden getoetst aan eisen van onder meer bedrijfsorganisatie, bouwkundig vakmanschap en deskundigheid op het specifieke gebied van restauratie. Op deze manier is een opdrachtgever ervan verzekerd dat de restauratie van zijn eigendom wordt toevertrouwd aan een expert. Een lijst met aangesloten bedrijven is te vinden op www.vakgroeprestauratie.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor het Nederlandse roerend en onroerend erfgoed. De dienst stimuleert een goede zorg voor dit erfgoed en beheert de kunstcollectie van het rijk. Het is onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Op www.cultureelerfgoed.nl is veel informatie te vinden over instandhouding en herbestemming van cultureel erfgoed.

Rijksgebouwendienst

De Rijksgebouwendienst is onderdeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en beheert enkele ruïnes. Informatie vindt u op www.rgd.nl.

Stichting Bouwhistorie Nederland

De Stichting Bouwhistorie Nederland zet zich in voor de bevordering van bouwhistorisch onderzoek, zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht, en vraagt waar mogelijk aandacht voor het belang van dit onderzoek. De stichting zet zich ook in voor de bevordering van opleiding en vorming van bouwhistorici.

Zie www.bouwhistorie.nl.

Vereniging van Ondernemers in Archeologie (VOiA)

De VOiA vertegenwoordigt meer dan 100 bedrijven die zich met alle takken van de archeologie bezighouden, variërend van advisering tot het doen van opgravingen.

Zie www.voia.nl

BIJLAGE 5: VERDER LEZEN

De afgelopen vijftien jaar is een groot aantal publicaties verschenen over kasteelruïnes en kasteelterreinen. Deze bijlage geeft een beknopt overzicht van enkele van deze publicaties. Ze zijn onder meer te raadplegen via de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, waar ook tal van andere publicaties te vinden zijn. Daarnaast is veel informatie en advies te vinden in gidsen van de Rijksdienst over onderwerpen als de technische instandhouding van voegwerk en baksteenmetselwerk. Deze zijn te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

Maes, N.C.M. (1990 en 1992).
Flora en monumenten.
Restauratievademecum 1990 (21), p. 7-10 en 1992 (28), p. 8-12.

Schulte, A.G. e.a. (1997).
Ruïnes in Nederland.
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Zwolle.

Purmer, M. (1998).
Kasteelruïnes in het Nederlandse landschap.
Historisch Geografisch Tijdschrift 16, p. 197-210.

Dijkstra, H. Th. D. & M. A. van Bleek (1998).
Conservering en beheer van ruïnes.
Bijlage Restauratievademecum, 1998 (40), p. 21-32.

Kempen, P. van & C. Horn (2005).
Verborgene kastelen in zicht.
RAAP, Weesp.

Ashurst, J. (2007).
Conservation of Ruins.
Butterworth-Heinemann Series in Conservation and Museology.

Brans, E.J. & S. Nooren (2011).
Ruïnes in de Rgd praktijk.
Rijksgebouwendienst.

BIJLAGE 6: VERKLARENDE WOORDENLIJST

Conservering

In de archeologie gaat het om fysieke maatregelen die zijn bedoeld om het degradatieproces te vertragen of te stoppen. In de gebouwde monumentenzorg gaat het om een museale ingreep gericht op behoud, zoals een overkapping boven een (deel van) een ruïne.

Consolidatie

Consoliderende werkzaamheden zijn erop gericht het proces van verval te stoppen en eventuele dreigende instorting te voorkomen. Het kan gaan om bouwkundig herstel aan de ruïne zelf, maar ook om het aanbrengen van hulpconstructies (steunberen, trekstangen, moderne technieken) die het gebouw vreemd zijn.

Herbouw

Herbouw is zowel reconstructie, als nieuwbouw in een eigentijdse vorm, indeling en materialisering.

Instandhouding

Dit betreft het brede pakket aan maatregelen die nodig zijn om een ruïne duurzaam te behouden. Het gaat dan om een samenhangend, gecoördineerd activiteitenprogramma van studie, preventie, onderhoud, consolidatie en restauratie. Ons begrip ‘instandhouding’ komt dicht bij het Engelse conservation. In 2008 gaf English Heritage zijn *Conservation Principles, Policies and Guidance* uit: beleid en richtlijnen voor instandhouding.

Onderhoud

Regulier onderhoud is bedoeld om verder verval te voorkomen. Het heeft vooral een preventieve werking. Denk aan het verwijderen van schadelijke begroeiing, het vastzetten van losgeraakte stenen en het plaatselijk herstellen van voegwerk.

Reconstructie

Hier gaat het om de herbouw van verdwenen gedeelten. Het gebouw houdt op te bestaan als ruïne en krijgt een vorm die het op enig moment heeft gehad of gehad zou kunnen hebben. De betrouwbaarheid van een reconstructie is vaak onderwerp van discussie.

Reparatie

Reparatiewerkzaamheden zitten, net als consolidatie, tussen onderhoud en restauratie in. Het betreft meestal een of meer onderdelen en één activiteit, zoals de reparatie van beschadigingen aan een toren.

Restauratie

Restauratie (letterlijk: herstel) stijgt uit boven onderhoud. Een restauratieplan is erop gericht de ruïne in een zodanige staat te brengen dat in de toekomst onderhoud volstaat.

Reversibiliteit

Een reversibele ingreep staat los van de bestaande bouw, brengt deze geen schade toe en is zonder schade verwijderbaar. De hoge kosten van sommige reversibele constructies maken het onwaarschijnlijk dat de ingreep ook werkelijk ongedaan gemaakt wordt. Reversibele constructies kunnen als ‘losse’ toevoeging een esthetische kwaliteit bezitten.

COLOFON

De inhoud van deze brochure is afgestemd met vertegenwoordigers van de meest betrokken organisaties.

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Redactie en tekstadvies: GemRedactie, Delft

Vormgeving: Fosfor ontwerp, Amersfoort.

Druk: Lecturis, Eindhoven

Op het omslag: De romantische ruïne van Kasteel Duurstede in Wijk bij Duurstede,
decor voor feestelijke evenementen

Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed - behalve:

p. 13: Jos Stover

p. 18-19: Google Earth

p.22 b: gemeente Leiden

p. 24 ro; p. 35; p. 36 ro; p. 37 p. 41: RAAP Archeologisch Adviesbureau

p. 30: Aerophoto Eelde

p. 36 lo: Albert Speelman, Castlephoto

p.39: Terra Maris

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl

